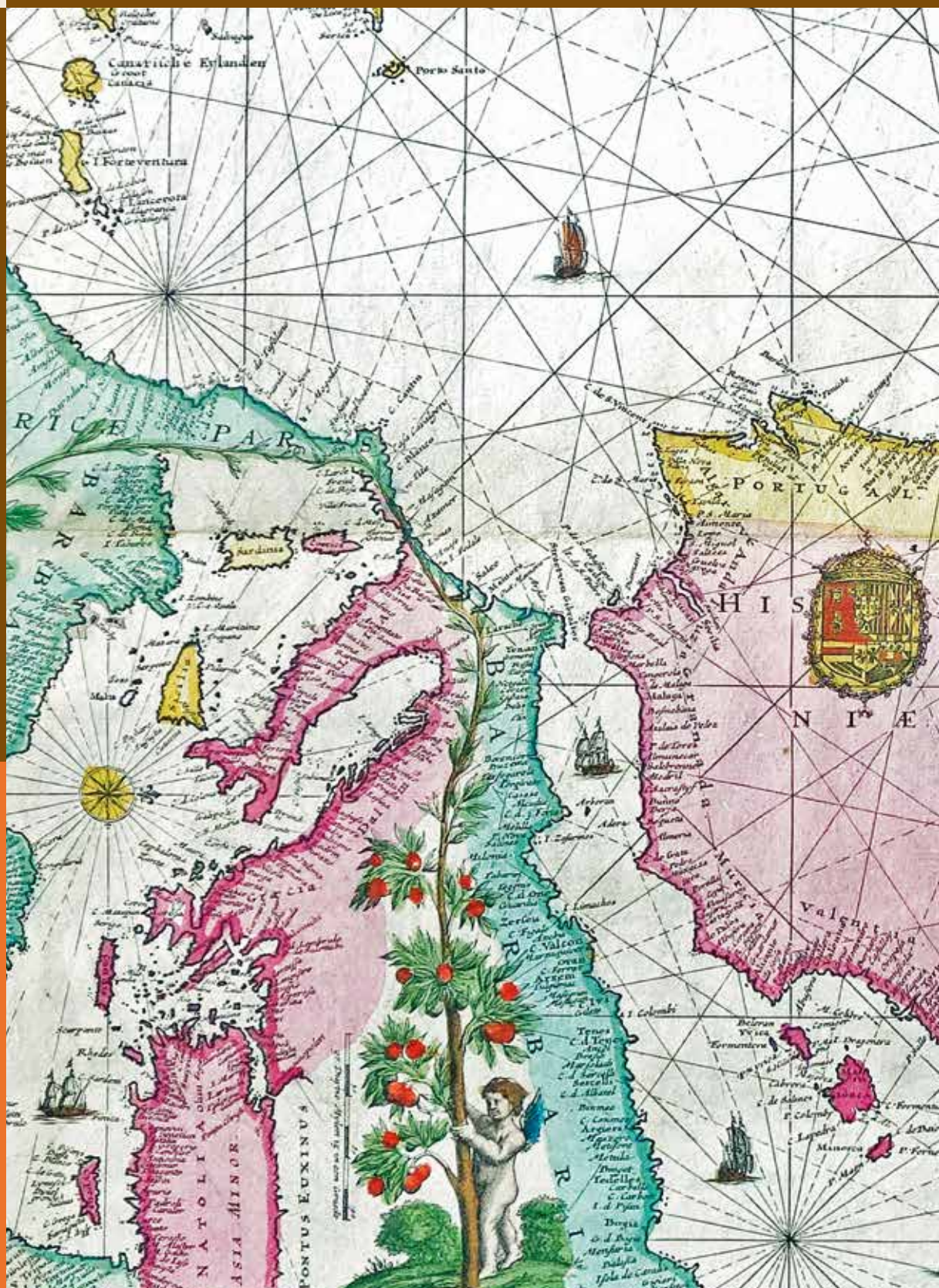

Caert Thresoor

Oude Amsterdamse
kaarten heruitgegeven
door Joseph Carmine

Voltooing, herziening
en nadagen van de
Kraijenhoffkaart

Het *Nieuw Groot*
Zeekaart Boek van
Hendrick Doncker II

2016-35

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 79 Michael Ritter
Oude Amsterdamse kaarten heruitgegeven in Augsburg door Joseph Carmine
- 91 Frans Scholten
Voltooing, herziening en nadagen van de Kraijenhoffkaart
- 104 Jason Hubbard en Frederik Muller
**Verloren gegaan en weer teruggevonden
Het *Nieuw Groot Zeekaart Boek* van Hendrick Doncker II (Amsterdam 1714)**
- 115 **Kaartencollecties in Nederland**
- 117 **Besprekingen**
- 120 **Varia Cartographica**
- 125 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs Martijn Storms, Erik Walsmit
Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Socr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

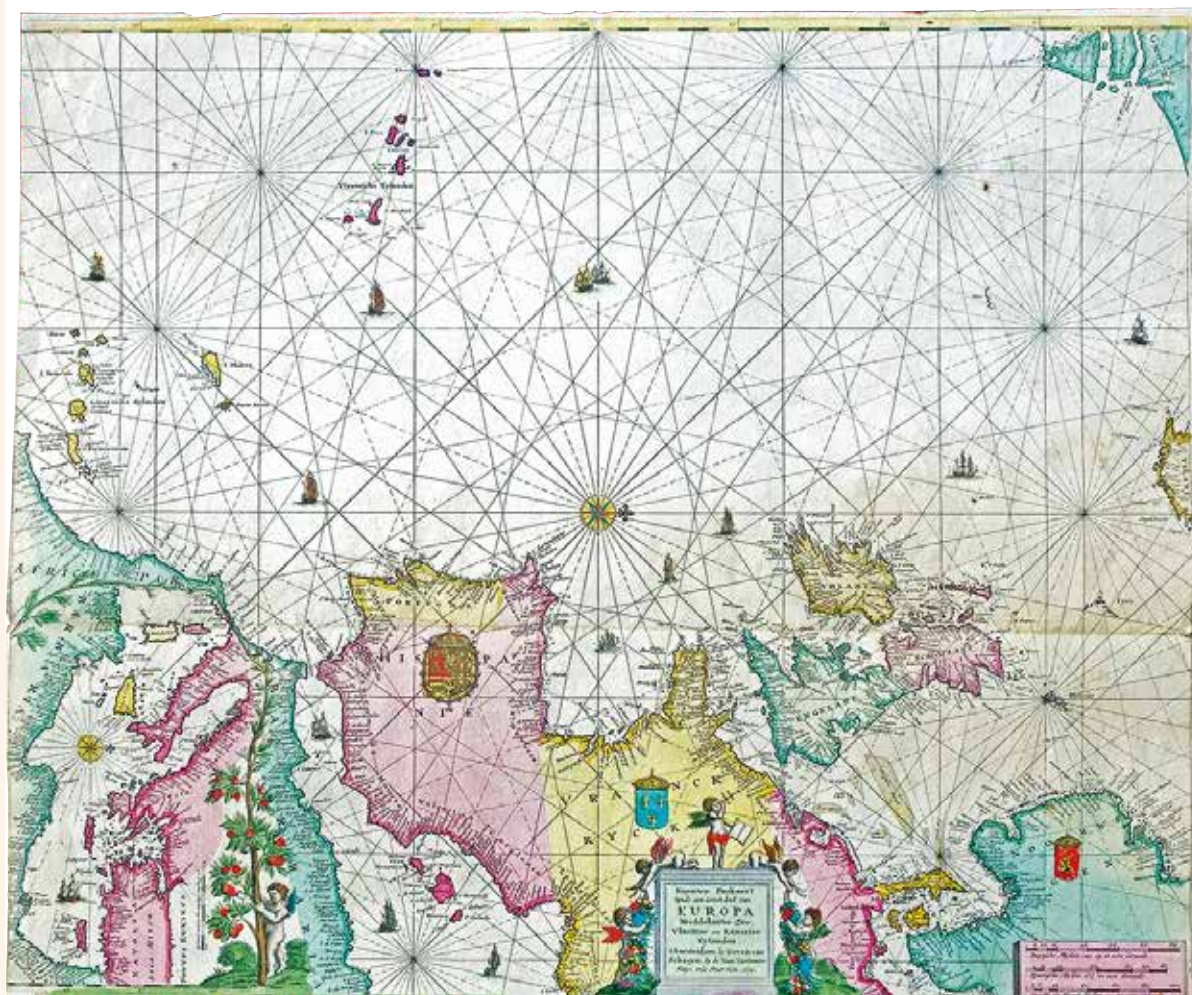
Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Cartografie van de Nederlanden

Afbeelding omslag:

Detail van de zeekaart van Europa door Gerrit van Schagen. Collectie Frederik Muller.

Een bijzondere groep onder de vele prentenuitgevers in Augsburg wordt gevormd door de Italiaanse prenthandelaars, die zich in de late achttiende eeuw in de stad vestigden. Weliswaar maakten zij vooral volksprenten, zoals heiligenplaten en opticaprenten (kijkkastprenten), maar ook enkele landkaarten hoorden tot hun aanbod. Hoewel deze kaarten zelf slechts weinig om het lijf hebben, geeft de handel erin toch een interessant beeld van de toenmalige netwerken van uitgevers in Midden-Europa en de verkoopcentra van de prentenhandel. In dit artikel wordt dit besproken aan de hand van de tot nu toe bekende kaarten van Joseph Carmine (1749 - na 1822), waarvan het spoor naar Amsterdam valt terug te leiden.

Italiaanse prentenhandelaars

In de geschiedenis van de transalpiene culturele handelsbetrekkingen spelen de Italiaanse prentenhandelaars (die vooral in de achttiende eeuw Europa met prenten overspoelden) gedurende een korte periode een opmerkelijke rol. Zij verkochten vooral platen van de uitgeverij Remondini, die in de Venetiaanse stad Bassano del Grappa kunstzinnig weinig aansprekende, maar bontgekleurde en zeer goedkope houtsnedes en kopergravures massaal produceerde. Marskramers droegen deze prenten te voet naar Engeland, Scandinavië en Rusland, maar vooral naar alle delen van het Heilige Roomse Rijk, waar ze tot concurrenten van de plaatselijke kunsthandelaars uitgroeiden. Toen aan het eind van de achttiende eeuw de Remondini-boom over zijn hoogtepunt heen was, probeerden verschillende van deze prentenhandelaars voet aan de grond te krijgen in de bestaande grafi-

Oude Amsterdamse kaarten heruitgegeven in Augsburg door Joseph Carmine

sche productiecentra tussen Parijs en Sint Petersburg, waar ze vaak al pakhuizen hadden. Ondanks de tegenwerking van lokale graveurs en handelaars lukt het een paar van hen zich ook in Augsburg te vestigen en daar eigen, succesvolle uitgeverijen te beginnen. Het betreft Santo Tessari, Vincenz Zanna en Dominicus Fietta¹ uit het bergdorp Pieve Tesino, dat toen tot het graafschap Tirol behoorde, en Joseph Carmine.

De kennis over het leven en werk van deze vier uitgevers is zeer fragmentarisch. Ze worden kort vermeld in de grafische literatuur² en in besprekingen van de Europese prentenhandel,³ maar diepgaande studies over hen ontbreken.⁴ Uit historisch-kartografisch oogpunt is vooral Joseph Carmine belangrijk (van hem waren hiervoor nog niet eens de levensdata bekend).⁵

Van Traffiume naar Augsburg

Giuseppe Maria Domenico Carmine is op 23 maart 1749 geboren in Traffiume (thans een deel van de gemeente Cannobio) aan de westelijke oever van het Lago Maggiore, een paar kilometer ten zuiden van de Zwitserse grens. Zoals vele jonge mannen uit de arme bergdalen van de zuidelijke Alpen besloot ook hij zijn geluk te zoeken als marskramer. In 1775 verbleef hij in Praag,⁶ waar hij dat jaar trouwde met Anna Maria Kolb uit Augsburg. Zij was daar al enige jaren in dienst bij haar oom, een koopman. Toen zij in 1778 naar Augsburg terugkeerde, kwam ook haar echtgenoot twee maal per jaar naar die stad om daar als prentenhandelaar kopergravures uit Praag te verkopen. Het ging daarbij om prenten uit de uitgeverij van Johann Heinrich Balzer (1736-1799), die samen met zijn broers en zoons een uiterst productieve werkplaats van kopergraveurs en een florerende handel in drukwerk had. Balzer was succesvol door zijn lage prijzen en de goede

kwaliteit van zijn prenten, hoewel dat voornamelijk kopieën waren van werken uit gerenommeerde kunstuitgeverijen uit heel Europa, inclusief Augsburg. Toen Carmine in 1784 in Augsburg om toestemming vroeg een eigen kunsthandel te beginnen, leidde dit tot een storm van verontwaardiging onder de lokale graveurs en kunsthandelaars. Fel protesteerden zij tegen deze *unerhörte usurpationen*, zij vreesden ook zware economische schade door deze goedkope *Copien* en *Pfuschereyen*.⁷

Een jarenlang proces begon, culminerend in de inbeslagname van Carmines koperplaten en prenten. Uiteindelijk besliste Carmine door een slimme zet de zaak in zijn voordeel: hij sloot in 1788 een *Handlungs-Societäts-Contract* met de Augsburgse graveur Franz Xaver Gleich.⁸ Met 1.000 gulden kocht hij zich in diens kunstuitgeverij in en zette deze vervolgens onder zijn eigen naam voort.⁹ Joseph Carmine dreef zijn kunsthandel tot 1823, en gaf haar toen *wegen bobem Alter* over aan zijn zoon Joseph Anton (geboren in 1788), die al vanaf 1818 als partner had gefungeerd.¹⁰

In deze tijd zal de onderneming echter nauwelijks meer winst gemaakt hebben. Waarschijnlijk heeft Joseph Anton het bedrijf hooguit als nevenactiviteit gedreven, want al in 1831 wordt hij als 'Diurnist' (schrijver) van de stedelijke magistraat genoemd.¹¹

Wanneer Joseph Carmine is overleden, is niet meer te achterhalen omdat de kerkelijke registers in de Tweede Wereldoorlog verbrand zijn.

De kaarten van de uitgeverij Carmine

Het zwaartepunt van Carmines uitgeverij betrof opticaprenten - er zijn ongeveer tweehonderd motieven bekend¹² - en religieuze prenten; kaarten kwamen pas op de derde plaats. Jarenlang bibliografisch onderzoek achterhaalde slechts twintig

M. Ritter (1961), Diplom-Geograph, onderzoekt de geschiedenis van de kaartenhandel en -productie in Augsburg.

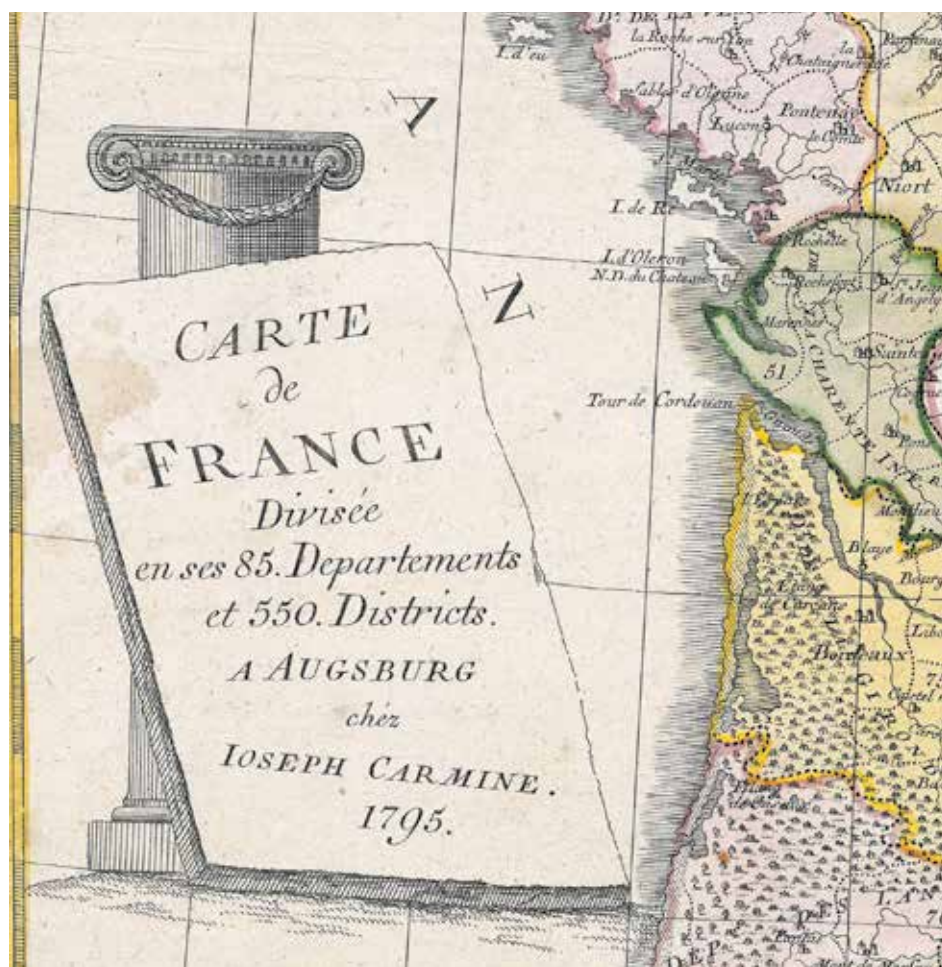
kaarten in bibliotheken en privébezit. Daarbij moet ervan worden uitgegaan dat een deel van de werkelijke kaartproductie waarschijnlijk nog onbekend is. De bekende kaarten worden hieronder besproken, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen originele kaarten, die Carmine zelf liet graveren, en kaarten gedrukt van platen die hij van anderen had gekocht.

De originele kaarten

1. Europa

Karte | von | EUROPA | in VI. Blättern | nach den neuesten und zuverlässigsten | Hilfsmitteln entworfen | AUGSBURG | in Verlag bey Ios. Carmine. | 1812
Exemplaar: München, Bayerische Staatsbibliothek, Sign. Mapp. II,13 hc

De enig bekende kaart van Carmine in zes bladen (samen 125 x 101 cm) toont Europa in zijn nieuwe grenzen, tot aan 1812 ontstaan door de Napoleontische oorlogen. De sobere kaart heeft geen decoratieve elementen. Behalve de ovale titelcartouche (rechtsboven) bevat ze slechts tien schaalstukken (rechtsonder). De graveur van de kaart wordt niet genoemd.

1. Titelcartouche van kaart van Frankrijk, uitgegeven door Joseph Carmine in 1795. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

2. Frankrijk

CARTE | de | FRANCE | Divisée | en ses 85. Departements | et 550. Districts. | A AUGSBURG | chez | JOSEPH CARMINE. | 1795.

Exemplaren: České Budějovice, Jihočeská vědecká knihovna, Sign. MA 114; Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Kaart Ackersdijk 515; Zürich, Zentralbibliothek, Kartensammlung, Sign. 4 FA 04:15

De vrijwel vierkante kaart (46 x 45 cm) van de administratieve indeling van Frankrijk heeft aan beide zijden een lijst met de toenmalige 85 departementen. De in de titel genoemde 550 districten zijn niet vermeld, maar slechts door gestippelde grenzen in het kaartbeeld weergegeven. Deze combinatie van kaart en tekst is een type weergave, dat sedert de nieuwe territoriale indeling van Frankrijk in 1790 door vele uitgevers gebruikt werd. De politieke onrust van die tijd leidde er echter toe dat de kaart al in haar verscheningsjaar verouderd was, omdat in 1795 niet alleen de onderverdeling in districten werd afgeschaft, maar ook het aantal departementen vergroot werd.

3. Bohemen

Mappa Geographica | totius Regni | Bohemiae | divisae in XVI Circulos | cum Comitatus Glacensi | & Districtu egerano & c. | De nova accuratissima del: | Augustae Vindelicorum | apud Ios: Carmine.

Exemplaren: Praag, Národní knihovna České republiky, Sign. 62 A 47; Opava, Slezské zemské muzeum, Sign. M 768.

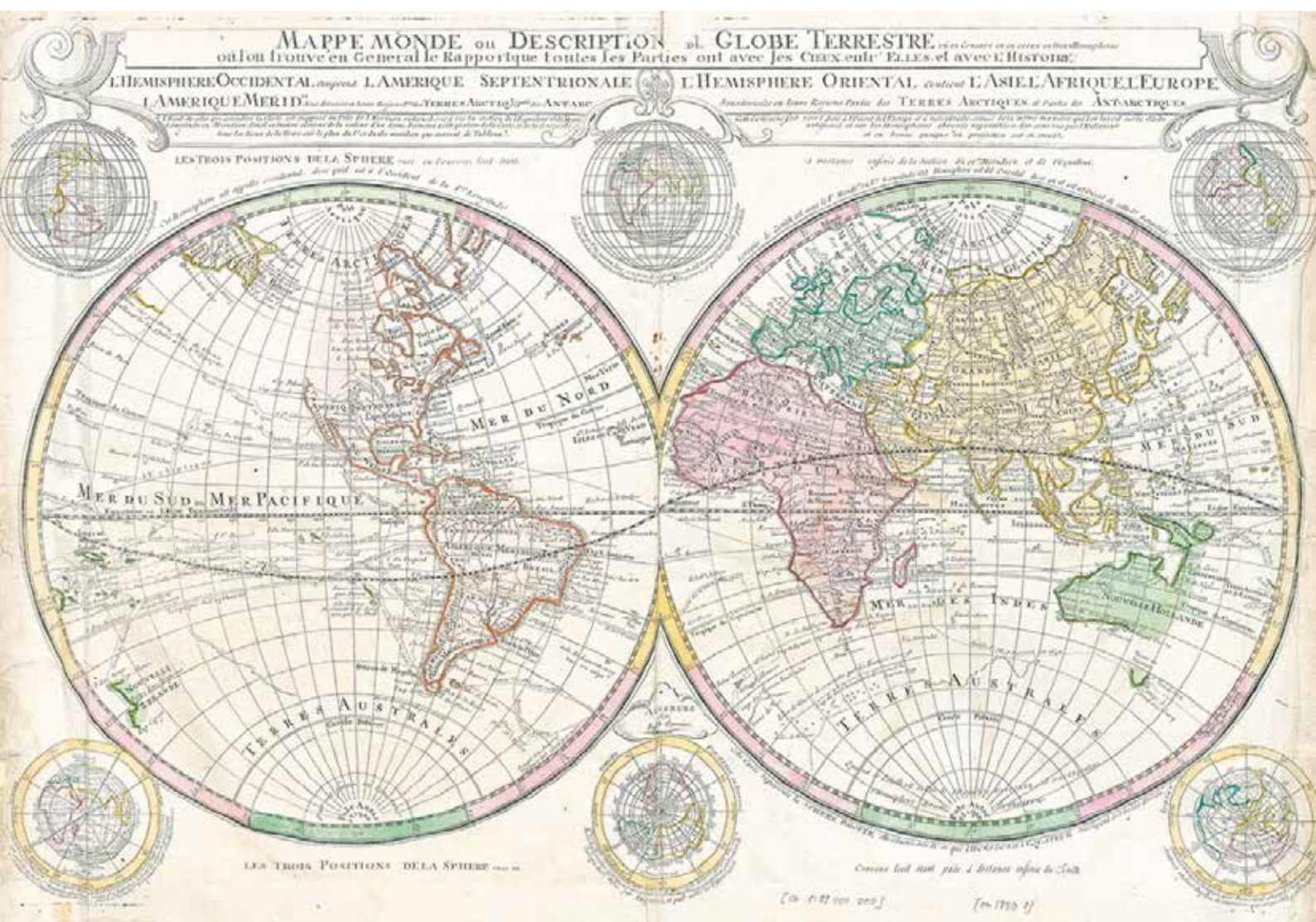
Deze ongedateerde kaart van Bohemen (64 x 53 cm) lijkt een eigen productie van Carmines uitgeverij te zijn. De decoratieve voorstellingen in de vier hoeken (de Karelsbrug in Praag, het wapen van Bohemen, de legenda en de titel), tonen aan dat ze naar het voorbeeld van de kaart van Johann Christoph Müller en Michael Kauffer uit 1722 gemaakt is – zoals de meeste kaarten van Bohemen uit de achttiende eeuw. De kaart geeft daarmee wel een ietwat ouderwets beeld.

4. Duitse Rijk

GENERAL KARTE | vom | Deutschen Reich | Nach den definitiven | Reichs-Deputations-Schlusse | vom 20ten November | 1802. | Nach den Neuesten Handbüchern der | Geographie | und den vorzüglichsten Hilfsmitteln | bearbeitet | Zu finden | bei Joseph Carmine
Exemplaren: Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Sign. Kart. GfE L 1,102; idem, Sign. Kart. U 14512; Bern, Zentralbibliothek, Sammlung Ryhiner, Sign. ZB Ryh 4303:7.

Met deze kaart (63 x 57 cm) reageerde Carmine duidelijk op de geopolitieke veranderingen in Duitsland als gevolg van het plan van schadeloosstelling, dat de rijksgedeputeerden op 23 (niet zoals in de titel staat 20) november 1802 aannamen voor de gebieden die door het vredesverdrag van Lunéville (1801) aan Frankrijk werden afgestaan. De kaart moet binnen drie maanden uitgegeven zijn, omdat de definitieve vaststelling van de 'Reichsdeputationshauptschluss' tijdens de laatste zitting van de permanente Rijksdag op 25 februari 1803 nog niet vermeld is. Om de nieuwe verdeling van Duitsland duidelijker te maken, werd de kaart gekleurd volgens een kleurenschema dat in de linkeronderhoek afgedrukt is.

Samenvattend kan over de vier originele kaarten gezegd worden, dat Carmine daarmee (met uitzondering van de kaart van Bohemen) snel op actuele politieke gebeurtenissen reageerde. Een concept

2. Wereldkaart van De Leth, heruitgegeven door Joseph Carmine. Bern, Schweizerische Nationalbibliothek.

voor de uitgave had hij kennelijk niet, gezien het grote onderscheid in formaat en uitvoering. Op geen van de kaarten wordt een graveur genoemd, maar Carmine heeft ze in ieder geval niet zelf gegraveerd, want in zijn proces met de Augsburgse uitgevers heeft hij meerdere malen benadrukt dat hij zelf geen kunstenaar, maar een handelaar was.

De nieuwe afdrucken van oude koperplaten

Voor de overige zestien kaarten van Carmine zijn uitsluitend koperplaten van andere uitgevers gebruikt. De herkomst van deze platen wordt hieronder besproken.

5. Wereld (De Leth)

MAPPE MONDE ou DESCRIPTION DU GLOBE TERRESTRE vû en Concave ou en creux en Deux Hemispheres. | où l'on trouve en General le Rapport que toutes ses Parties ont avec les Cieux entr'Elles, et avec L'Histoire: | [...].

Exemplaar: Bern, Schweizerische Nationalbibliothek, Sign. Taf 1/1 Res.

Deze wereldkaart in twee halfronden op twee bladen (elk met een diameter van 32 cm) is oorspronkelijk door de Amsterdamse uitgever Hendrik de Leth (1703-1766) uitgegeven. De kaart is niet gedateerd, maar zal rond 1740 gemaakt zijn, omdat de laatste datum van een ontdekking op de kaart van januari 1739 dateert.¹³ De Leth gaf ook kartografische werken uit, maar die vormden niet het zwaartepunt van zijn fonds. Bekend zijn in het bijzonder zijn klein formaat atlassen en zijn wandkaarten van de continenten.¹⁴ Al een paar maanden na zijn dood werd zijn uitgeverij verkocht.¹⁵

Wie de koperplaat van de wereldkaart kocht weten we niet, in ieder geval zijn er uit de volgende decennia geen uitgaven van deze kaart door andere Amsterdamse uitgevers bekend. Pas met Carmine komt de kaart weer in het licht. De nieuwe eigenaar verving De Leths naam door de zijne,

maar liet de kaart verder onveranderd, hoewel het wereldbeeld duidelijk sterk verouderd was (bijvoorbeeld in de weergave van Australië en Nieuw-Zeeland).

6. Spanje (Robijn-Allard-Ottens)

NOVISSIMA ET ACCURATISSIMA TABULA, QUÆ GALLÆCIÆ ET LEGIONIS REGNA, ASTURIARUM PRINCIPATUS, | PORTUGALLÆ TRACTUS SEPTENTRIONALIS, UT ET UTRIUSQUE CASTELLÆ, EXTREMADURÆ ET BISCAJÆ PARTES | CONFINES EXACTISSIME OSTENDUNTUR, Apud Ios. Carmine Aug. Vind. 1808. EXACTISSIMA ET POSTUMNES ALIAS NUNC DEMUM EDITA TABULA CONTINENS PERFECTAM DESCRIPTIONEM REGNORUM ARRAGONIÆ ET | NAVARRÆ, PRINCIPATUS CATALONIÆ, NEC NON PARTIUM CONTERMINARUM, BISCAJÆ UTRIUSQUE CASTELLÆ, AC VALENTIÆ

Exemplaar: Bern, Zentralbibliothek, Sign. ZB Kart plan 119.

Deze grootformaat kaart van Spanje en Portugal (114 x 87 cm) is uitgegeven naar aanleiding van Napoleons veldtocht op het Iberisch Schiereiland, die in 1808 op zijn hoogtepunt was.¹⁶ Ondanks deze datering

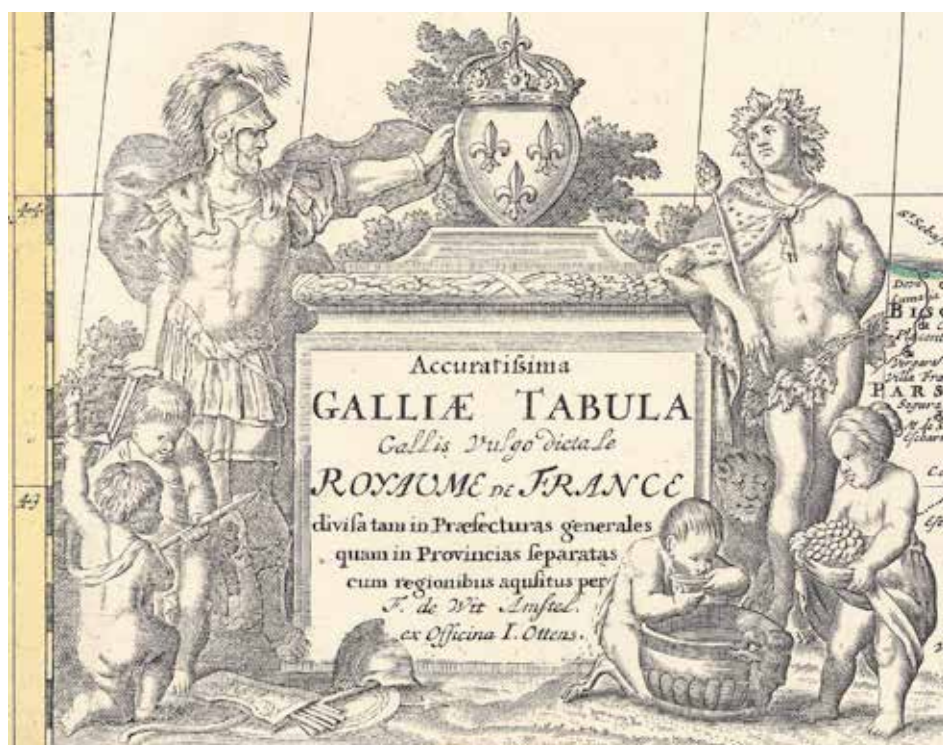
gaat het hier om een kaart, waarvan de koperplaten al meer dan een eeuw oud waren. De vier bladen zijn oorspronkelijk in de jaren 1680 uitgegeven door Jacobus Robijn, en daarna zijn er nieuwe uitgaven

gemaakt door Carel Allard, Luggerd van Ansé, Joachim Ottens, Reinier & Josua Ottens, en dus tenslotte door Carmine. Elk van de bladen had oorspronkelijk een eigen titel, die boven de kaart buiten de rand stond.

3. Foliokaart van Frankrijk, uitgegeven door Joseph Carmine, gedrukt van een koperplaat uit het bezit van Ottens. Staatsbibliotheek, Bamberg.

4. Titelcartouches van de kaart van Frankrijk in de eerste staat van Van Schagen, in de staat van Reinier en Josua Ottens en in die van Carmine. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam; Bamberg, Staatsbibliotheek.

5. Kaart van Nedersaksen, uitgegeven door Joseph Carmine, gedrukt van een koperplaat uit het bezit van Ottens. Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz.

Bij het monteren van de kaart zijn de titels van de onderste twee bladen niet meer te zien. Op het noordoostelijke blad is Ottens' naam verwijderd en op het noordweste-

lijke blad is Ottens' naam vervangen door die van Carmine. Het is verba-zingwekkend dat het Carmine kennelijk niet stoorde, dat door de montage van de vier kaarten, de

kaart twee volledige verschillende titels heeft, die bovendien alleen op het noorden van Spanje slaan (dit was natuurlijk ook het geval bij de oudere edities).

l'usage de ceux qui sont curieux de voir | les Marches, Entreprises &c des Armées | en ce pais la tant par Mer que par Terre | A AUGSBURG | Chez | IOSEPH CARMINE.

Exemplaar: Praag, Univerzita Karlova
Knihovny, Sign. 094:912.43.

De kaart, formaat 57 x 48 cm, heeft naast de titel in de cartouche, nog een titel in

één regel boven de kaart: *CARTE GENERALE DES ROYAUMES D'ESPAGNE ET DE PORTUGAL, AVEC LEURS PRINCIPALES DIVISIONS &c.* Evenals de vierbladige kaart van Spanje (nr. 6) is deze kaart in 1808 geadverteerd in een krant.¹⁷ De kaart is oorspronkelijk door Pierre Husson (1678-1733) in Den Haag op de markt gebracht, vermoedelijk om te dienen als kartografische ondersteuning bij

7. Spanje (Husson-Ottens)

CARTE GENERALE | DES ROYAUMES | D'ESPAGNE &c DE PORTUGAL | Avec Leurs Principales Divisions &c. | Pour

6. Titelcartouches van de kaart van Nedersaksen in de eerste staat van Justus Danckerts (boven) in die van Carmine (onder). Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, en Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

het nieuws over de Spaanse Successieoorlog (1701-1714). De koperplaat kwam later in bezit van de firma Ottens, die ze met het eigen adres opnieuw publiceerde, en tenslotte bij Carmine.

8. Frankrijk (Van Schagen-Ottens)

Accuratissima | *GALLIÆ TABULA* | *Gallis vulgo dicta* | *le* | *ROYAUME DE FRANCE* | *divisa tam in Præfecturas generales* | *quam in Provincias separatas* | *cum regionibus aquisitis per* | *Augusta apud Ios. Carmine.*

Exemplaar: Bamberg, Staatsbibliothek, Sign. Atl. ggr. 118/1, Blatt 18.

Deze kaart (56 x 48 cm) is oorspronkelijk een uitgave van Gerard van Schagen en is een kopie van een kaart van Frederick de Wit. Van Schagens koperplaat kwam later in bezit van de Amsterdamse uitgevers Reinier en Josua Ottens, die zoals ook bij verschillende andere kaarten van Van Schagen de titel veranderden en daarbij de naam van Van Schagen door die van Frederick de Wit vervingen.¹⁸ De koperplaat van Ottens' ongedateerde kopie is door Carmine onveranderd (met uitzondering van de verving van de naam) opnieuw gebruikt.¹⁹

9. Lotharingen (Allard)

LE DUCHÉ DE LORRAINE & DE BAR; LE GOUVERN: T | *DE CHAMPAGNE et une Partie de celui de l'ISLE DE FRANCE &c.* | *A Augsbourg Chez IOS. CARMINE Nouvellem. t nus au jour.*

Exemplaar: Freiburg, Universitätsbibliothek, Sign. J 8870.

Het origineel van de twebladige kaart (85 x 46 cm) is omstreeks 1700 door Luggerd van Ansé gegraveerd en door Carel Allard in Amsterdam uitgegeven. Ze is van twee platen van verschillend formaat gedrukt, zodat het rechterdeel slechts ongeveer half zo groot is als het linkerdeel. Dit rechterblad, dat het gebied aan de Bovenrijn toont, had in de kopregel de toegevoegde titel *LANDGRAVIAT D'ALSACE, ET UNE* | *PARTIE DU PALATINAT DU RHIN*. Deze dubbele titel had de kaart ook in de latere uitgave door Reinier en Josua Ottens, die de naam van de graveur en de eerste uitgever verwijderd hadden. Bij de uitgave van Carmine bleef het linkerdeel van de kaart op de actualisering van de naam na onveranderd, maar werd het rechterblad compleet nieuw gegraveerd. Ze wijkt duidelijk af van het voorbeeld van Ottens, en ook kreeg het blad geen eigen titel. De reden voor deze nieuwe gravure is niet bekend.

Het is onwaarschijnlijk dat Carmine wetenschappelijke redenen had om het Rijngebied volgens de nieuwste kartografische kennis weer te geven. Bij de andere koperplaten die hij opnieuw uitgaf blijkt tenslotte ook niets van enige serieuze actualisering. Het is meer waarschijnlijk dat de koperplaat van het rechterdeel te zwaar beschadigd was of dat de plaat niet door Carmine gekocht was.

10. Polen (Ottens)

ACCURATISSIMA REGNI POLONIÆ NOVA TABULA, COMPREHENDENS MAIORIS ET MINORIS POLONIÆ REGNI MAGNI DUCATUS LITHUANIÆ | *DUCATUS PRUSSIÆ, CURLANDIÆ, SAMOGITIÆ MASSOVIÆ VOLHYNIÆ PODOLIÆ RUSSIÆ UCRANIÆ et de MOSCOVIÆ PARS* | *Accuratam Descriptionem AUGUSTA apud IOS. CARMINE.*

Exemplaar: Warschau, Biblioteka Królewska.²⁰

De ongedateerde twebladige kaart (89 x 51 cm) is oorspronkelijk door Jacob Keyser in 1719 voor Joachim Ottens gegraveerd. De titel in de kopregel boven de kaart begon toen anders: *REIPUBLICÆ ET STATUS GENERALIS POLONIÆ NOVA TABULA*. Pas na 1732, onder leiding van Joachims zoons Reinier en Josua Ottens, kreeg het de nieuwe titel. Carmine verving Ottens' naam door zijn eigen, maar liet de naam van de graveur staan: *Jacob Keyser Sculptor* (rechtsonder). In het kaartbeeld voegde hij slechts de nieuwe grenzen na de Tweede Poolse Deling van 1793 toe. Het kleine kleurenschema dat linksboven in de Oostzee toegevoegd is, verklaart de verschillend gekleurde gebieden.

11. Oostenrijk (Mortier-Ottens)

PARTIE DU CERCLE D'AUTRICHE | *scavoir* | *L'ARCHIDUCHÉ D'AUTRICHE* | *DIVISÉ EN HAUTE ET BASSE* | *PRESENTÉ a MONSEIGNEUR* | *Augustae* | *apud Ioseph. Carmine.*

Titel aan de bovenrand: *AUSTRIÆ CIRCULI PARS, ARCHIDUCATUS scilicet AUSTRIÆ SUPERIORIS et INFERIORIS*. Exemplaar: Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Sign. Kart. O 7890.

De herkomst van deze ongedateerde kaart (59 x 44 cm) is te traceren omdat de midten onder in het kaartbeeld verstopte naam van de graveur Gerrit Drogenham behouden bleef. De eerste uitgave van deze kaart werd aan het eind van de zeventiende eeuw door Pieter Mortier gemaakt, hoewel in de titel gesteld wordt

dat ze in 1696 bij Alexis-Hubert Jaillot in Parijs was uitgegeven. Later kwam de koperplaat in het bezit van Reinier en Josua Ottens, die de kaart onder hun eigen naam lieten verschijnen. Carmine verwijderde de naam van de vorige eigenaar evenals de opdracht aan de Duc de Bourgogne, maar liet het kaartbeeld onveranderd.

12. Stiermarken, Karinthië enz. (Danckerts-Ottens)

DUCATUS | *STIRIÆ* | *et* | *CARINTIÆ* | *CARNIOLÆ* | *CILLEIÆ q. COMITATUS*, | *Nova Tabula* | *que et Pars est Meridionalior* | *CIRCULI AUSTRIACI*, | *Augustæ* | *apud Ioseph Carmine.*

Exemplaren: Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Sign. Kart. O 11325; České Budějovice, Jihočeská vědecká knihovna, Sign. MA 2.489.

De koperplaat van deze ongedateerde kaart (55 x 49 cm) van Cornelis Danckerts kwam via de werkplaats van Reinier en Josua Ottens naar Augsburg. Carmine veranderde behalve het adres niets aan de kaart.

13. Zwitserland (Danckerts-Ottens)

Novissima et Accuratissima | *HELVETIÆ* | *RHAETIÆ VALESIÆ* | *et* | *PARTIS SABAUDIÆ* | *TABULA* | *Aput* | *Ioseph Carmine* | *AUGUSTA.*

Exemplaar: Sielenbach, Smlg. Michael Ritter.

De koperplaat van de kaart van Zwitserland (56 x 49 cm) is oorspronkelijk van Justus Danckerts. Via de uitgeverij van Reinier en Josua Ottens kwam de kaart in bezit van Carmine, die Ottens' naam en privilege verving door zijn eigen naam. Bovendien voegde Carmine – net als bij de vierbladige kaart van Zwaben (nr. 17) – een weggennet toe. Verder zijn er geen wijzigingen.

14. Nedersaksen (Danckerts-Ottens)

CIRCULUS | *SAXONIÆ INFERIORIS* | *IN QUO SUNT* | *DUCATUS HOLSATIÆ*. | *MEKLENBURGI* | *LAUWENBURGI* | *LUNEBURGI*. | *BRUNSVIGI* | *BREMÆ ET FERDÆ* | *COMITATUS DANNEBERGI* | *ARCHIEPISCOPATUS* | *MAEGDEBURGENSIS* | *EPISCOPATUS* | *HILDESIÆ et HALBERSTAD* | *Augusta* | *apud* | *Ios. Carmine.*

Exemplaar: Berlijn, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Sign. Kart. L 10980. Deze ongedateerde kaart (56 x 48 cm) is een door Justus Danckerts gemaakte exacte kopie van een kaart van Frederick de Wit uit de late zeventiende eeuw. La-

ter kwam de plaat in bezit van Reinier en Josua Ottens, die Danckerts' naam in de titelcartouche door hun eigen namen vervingen. Carmine nam ook bij deze kaart genoegen met een naamswijziging.

15. Westfalen (Danckerts-Ottens)

CIRCULUS | WESTPHALIÆ | cum | OMNIBUS SUI SUBJACENTIBUS | PROVINCIIS | Novissima Delineatio | AUGUSTA | apud | IOSEPH CARMINE.

Exemplaren: Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Sign. Kart. L 12317; idem, Sign. Kart. L 12317/1.

Ook deze ongedateerde kaart (57 x 50 cm) is eerst door Justus Danckerts in Amsterdam uitgegeven. De koperplaat ging daarna naar de Firma Ottens en tenslotte naar Joseph Carmine. Behalve het nieuwe adres, bleef de kaart onveranderd.

16. Rijnpalts (Mortier-Ottens)

PARTIE OCCIDENTALE DU | PALATINAT et ELECTORAT DU RHEIN | LE DUCHÉ DE SIMMERN, | LES COMTÉS DE SPANHEIM, et DE VELDENTZ | a la Maison Palatine. | [...] A AUGSBURG | Chez | IOSEPH CARMINE.

Exemplaar: voorheen Mainz, Sammlung Klaus Stopp.

Ook deze ongedateerde kaart (52 x 44 cm) van de Amsterdamse uitgever Pieter Mortier vermeldt in de titel dat ze in 1692 door Alexis Hubert Jaillot in Parijs uitgegeven is. Het gaat hier om een kopie van de kaart van de Palts, die Jaillot al in 1674 had uitgegeven. Mortiers koperplaat, waar een graadnet aan was toegevoegd, kwam in het bezit van de gebroeders Ottens in Amsterdam. Ook hier wijzigde Carmine alleen maar de naam.²¹

17. Zwaben (Lamsvelt-Ottens)

TOTIUS S. R. I. CIRCULI SUEVICI TABULA CHOROGRAPHICA. | Cum Privilegio D. D. Ordinum Generalium ut et Hollandiæ West-Frisiæque. | Augusta apud Ios. Carmine.

Exemplaren: Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Sign. HB Karten: 19Cg/104; Sielenbach, Smlg. Michael Ritter; Bedburg-Hau, Antiquariat Norbert Haas, Online-Katalog (geraadpleegd 26 april 2011).

Deze grootformaat kaart van Zwaben in vier bladen (93 x 116 cm) is door de Amsterdamse boekhandelaar Jan Lamsvelt gemaakt.²² Het gaat hier om een kopie van de kaart *Geographica provinciarum Sueviæ descriptio*, die door Johann Christoph Hurter getekend was en in 1679 in

28 bladen bij Hans Georg Bodenehr in Augsburg verschenen was. Lamsvelts koperplaten kwamen in handen van de Firma Ottens, en daarna in die van Carmine, die aan de kaart een wegnnet toevoegde.

18. Württemberg (Schenk)

DUCATUS | WÜRTENBERGICI | Cum Locis limitaneis, | utpote maxima parte | CIRCULI SUEVICI | præsertim Utroq₃ | MARCHION: BADENSI et SYLVA | Vulgo NIGRA, | Nova et post omnes exactissima Delineatio | per M. IOH: MAJER Past: Walddorffensen | Apud Ios. Carmine AV.

Exemplaar: Praag, Národní knihovna České republiky, Sign. 62 A 518; Wenen, Schottenstift, sign. 108.8.-42.²³

De koperplaat van deze kaart (58 x 47 cm) is oorspronkelijk gemaakt door Pieter Schenk in Amsterdam. Het is een verkleinde kopie van de tweebladige kaart van Württemberg door de pastoor-kartograaf Johann Majer (1641-1712), die in 1710 door Johann Baptist Homann in Nürnberg verschenen was. Van de kaart van Schenk zijn maar vier exemplaren bekend. Dat kan veroorzaakt zijn doordat Homann aan de Hertog van Württemberg gevraagd had, dat deze zijn vertegenwoordigers in Den Haag opdracht zou geven ervoor te zorgen dat het Schenk verboden zou worden deze kopie voor een zekere tijd te verspreiden.²⁴ Of de koperplaat later in bezit van de Firma Ottens is gekomen, is niet zeker, maar wel mogelijk omdat twee van de bewaarde exemplaren ingebonden zijn in atlanten van Ottens.

19. Beieren (Schenk)

Imperii Circulus | BAVARIA, | titulò ELECTORATUS insignis; | ea pro ut in | DUCATUM, ac PALATINATUM, | aliosque eorundem Status | hinc Politicè divisa: | denuò nunc exhibetur | AUGUSTA | apud | IOSEPH CARMINE.

Exemplaar: Praag, Univerzita Karlova Knihovny, Sign. 094:912.43; Wenen, Schottenstift, sign. 108.8.-39.²⁵

De kaart (46 x 54 cm) is gedrukt van een koperplaat die oorspronkelijk gemaakt was voor Pieter Schenk en is een kopie van de omstreeks 1705 door Johann Baptist Homann in Nürnberg uitgegeven kaart *BAVARIÆ CIRCULUS*. Het feit, dat Schenks koperplaat uiteindelijk bij Carmine belandde, laat vermoeden dat de plaat in de tussentijd in bezit van Ottens

was, alhoewel geen exemplaar met hun adres bekend is.

20. Kerkelijke staat (Schenk).

CONTINENTIS ITALIÆ | PARS MEDIA, | Seu Prima Meridionalis; | ECCLESIAE STATUS | Tredecim, | et | MAGNI DUCIS TOSCANI | Dominium | ac | Territoria exhibens: | Augustæ | apud | Ioseph Carmine.
Exemplaar: Wenen, Schottenstift, sign. 108.8.-50.²⁶

Deze kaart (48 x 57 cm) is evenals de voorgaande kaart afkomstig van de uitgeverij van Pieter Schenk, die de kaart in 1703 heeft uitgegeven.

Stedenwijzer en Vlaggenkaart

Verder publiceerde Carmine nog een stedenwijzer en een vlaggenkaart, beide van door hem zelf gemaakte koperplaten.

DE GROOTE NEDERLANDSE STEDENWYZER, vertoonende met een opslag des Oogs, | de Afgelegheden tussen 108 Steden, vande XVII. Nederlandse Provintien, of beantwoording | op 5786 vragen, hoe veel uuren gaans de eene plaats van den ander ist gelegen.

LA GRANDE ECHELLE DES PAIS-BAS, qui montre du premier coup d'Oeil, | la distance de 108 Villes, des XVII. Provinces, ou reponce sur 5786. demandes, pour savoir | de quelle distance une Ville est éloignée de l'autre:

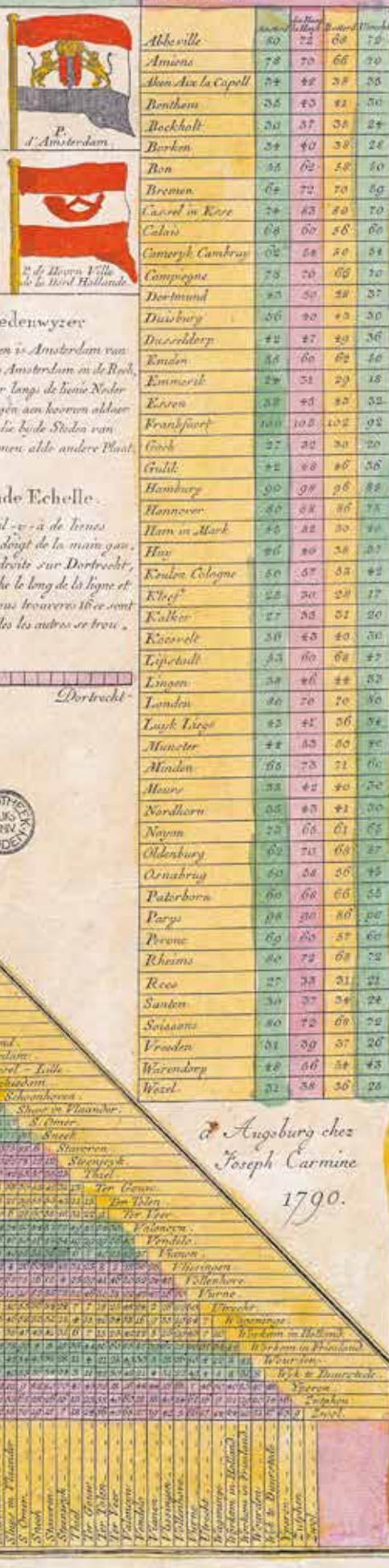
à Augsburg chez | Joseph Carmine | 1790.
Exemplaren: Amsterdam, Universiteitsbibliotheek Bijzondere Collecties, OTM: HB-KZL 102.16.14; Den Haag, Nationaal Archief, 4.VTHR 294; Groningen, Universiteitsbibliotheek, uklu D 846; Leiden, Universiteitsbibliotheek, COLBN Port 199 N 3; Parijs, Bibliothèque nationale de France, Cartes et plans, Sign. GE C-7416.

De titel van deze stedenwijzer, zowel in het Nederlands als Frans, en de lijst van steden is identiek aan een uitgave van Jan de Lat van ca. 1731-40,²⁷ maar het is duidelijk van een andere koperplaat. De lats stedenwijzer bevat o.a. een kaartje van de Zeventien Provinciën en die van Carmine Nederlandse vlaggen. In het rekenvoorbeeld wordt bij De Lat de afstand tussen diens woonplaats Deventer en Amsterdam gebruikt, bij Carmine is Deventer vervangen door Dordrecht.

Hoewel verwacht zou worden dat de koperplaat van deze stedenwijzer zich ook tussen de platen uit Amsterdam bevonden zou hebben, is er geen originele uitgave van een Amsterdamse (of Dordtse?)

LA GRANDE ÉCHELLE DES PAIS-BAS, qui montre de
la distance de 108 Villes, des XVII. Provinces, en reponce sur 6786, de
de quelle distance une Ville est éloignée de l'autre.

CAERT-THRESOOR

uitgever bekend. Het voorkomen van vier exemplaren van Carmines editie in de Nederlandse verzamelingen, terwijl geen enkel exemplaar van de hypothetische originele uitgave gevonden is, doet vermoeden dat Carmine deze koperplaat zelf heeft laten graveren naar het voorbeeld van De Lat, waarbij hij de kaart van Nederlanden door een overzicht van de Nederlandse vlaggen vervangen heeft. Deze vlaggen zijn door Carmine kennelijk gekopieerd van een prent *Tableau de toutes les pavillons*, uitgegeven door Tobias Conrad Lotter in Augsburg in 1783. De vraag blijft dan natuurlijk nog staan, waarom Carmine een stedenwijzer van de Nederlanden heeft willen maken en waarom hij dan in het voorbeeld Deventer door Dordrecht verving. Ook zijn de Nederlandse namen van de Duitse steden gehandhaafd in de extra tabel met de afstand van diverse Europese steden naar enkele Nederlandse steden (bijvoorbeeld Frankfoort, Keulen).

TABLEAU | DE TOUS | LES PAVILLONS |
QUE LON | ARBORE SUR LES VAISSEAUX
| Dans les Quatre Parties du Monde.

Exemplaren: Deventer, Stadsarchief en
Athenaeumbibliotheek, Sign. 73 O 4;
Utrecht, Museum Het Catharijneconvent,
atlas BMH od2363, kaart 41.

Het voorbeeld van deze prent is de gelijknamige kaart van de Parijse uitgever Mondhare (1781) of van de kopie daarvan die door Lotter in Augsburg is gemaakt (1783).²⁸

Om het tweebladige voorbeeld naar één blad te verkleinen moest Carmine echter enkele elementen (kompasroos, afbeeldingen van de scheepsbouw) weglaten. Ook verwijderde hij een aantal vlaggen en voegde er een aantal anderen aan toe.

Van Amsterdam naar Augsburg

De koperplaten van de zestien nieuwe uitgaven kwamen allemaal uit Amsterdam. Wanneer en hoe kwamen deze platen in Augsburg terecht? De sleutelfiguur hierbij is Antonio Giuseppe Buffa. Hij stamde ook uit een prentenhandelaarsfamilie uit Pieve Tesino, die in verschillende Europese steden, waaronder Hamburg, Rotterdam en Gent, maar ook Amsterdam, een magazijn bezat.²⁹

Antonio Buffa verbleef samen met enkele familieleden in 1766-67 in Augsburg.³⁰ Van 1770 tot 1773 komt er in Brabant een Jean (vermoedelijk Giovanni) Buffa voor, die daar prenten en kaarten verkocht, die hij in Augsburg en Antwerpen had aange-

schaft.³¹

In de jaren 1780 zijn er in Amsterdam verschillende personen met de naam Buffa; een van hen, Frans Buffa, richtte omstreeks 1785 zelfs een kunsthandel op, die tot het midden van de twintigste eeuw zou blijven bestaan. De Firma Buffa & Compagnie had rond 1825 onder andere zakelijke relaties met de belangrijke Amsterdamse landkaartenuitgeverij Mortier, Covens & Zoon.³²

Rond de jaarwisseling 1784-85 was Antonio Buffa opnieuw in Augsburg. In hun pamflet tegen Carmine klaagden de Augsburgse kunstuitgevers namelijk, dat Carmine aan Buffa had aangeboden om *mit ihm Compagnie [...] zu machen*, waardoor ze vreesden dat daarmee weer een Italiaanse prentenhandelaar zich in de stad zou vestigen. Bovendien had Carmine voorgenomen de *mehr als ein hundert stücke bestehende von Amsterdam mitgebrachte, wie auch die noch nachkommende Kupferb[il]atten drucken und illuminiren zu lassen, und solche auf seinem Waarenlager zu verkaufen*.³³

Hoewel het expliciete bewijs daarvoor ontbreekt, kan toch aangenomen worden dat zich bij deze koperplaten de hierboven opgesomde en mogelijk nog verdere landkaarten bevonden. Of met de levering van Buffa ook andere Amsterdamse kaarten in het bezit van Carmine kwamen, is niet bekend.

Zoals het onderzoek naar de herkomst aangaf, stammen alle koperplaten van Carmines kaarten, die Buffa in 1784 mee naar Augsburg nam, oorspronkelijk van de firma Ottens. Dat klopt ook met het tijdstip waarop de uitgeverij van Ottens met de dood van Johanna de Lint (de weduwe van Josua Ottens) omstreeks 1780 geliquideerd was.³⁴

Een deel van hun koperplaten is verworven door de Amsterdamse concurrent Johannes Covens Jr., en een aantal koperplaten is aangekocht door de Amsterdamse firma Elwe & Langeveld, die ze in 1787 en 1792 opnieuw uitgaven in een atlas. Het is opmerkelijk dat de tientallen jaren oude, dus sterk verouderde kaarten nog kopers vonden. Dat ook Carmine ze ondanks hun tekortkomingen verwierf, zal komen omdat hij zijn prenten vooral door marskramers liet verkopen, die hun producten voor een belangrijk deel bij het *Bauren-Volck* afzetten.³⁵

Hij zal erop gespeculeerd hebben, dat de weinig ontwikkelde landelijke bevolking het gebrek aan actualiteit van zijn kaarten niet zouden bemerken. Landkaarten vormden in elk geval steeds een belang-

rijk bestanddeel van het assortiment van de reizende handelaars. Het succes van de uitgeverij van Johannes Walch, die enkele jaren later (1789) in Augsburg begon, berustte hier in niet onbelangrijke mate op. Een reiziger naar Italië berichtte in 1824 vanuit het Tesinodal althans, dat de plaatselijke prentenhandelaars tot dan toe al hun landkaarten van Walch in Augsburg betrokken.³⁶ Door al deze aspecten komt de slechte kwaliteit van Carmines heruitgaven van Amsterdamse kaarten op de achtergrond te staan, en krijgen ze in een bepaald opzicht waarde voor de geschiedenis van de kartografie. Het tientallen jaren durende gebruik en de meerdere veranderingen van eigenaar en van plaats van uitgave van de koperplaten vormt een interessant facet voor het begrip van de nog niet volledig bestudeerde internationale betrekkingen in de achttiende-eeuwse kaarten- en prentenhandel.

Noten

* Dit artikel is een aangevulde vertaling van 'Die Landkarten des Augsburger Kunstverlegers Joseph Carmine (1749– nach 1822)', dat in *Cartographica Helvetica* (44, 2011, blz. 43–49,) verscheen. Er zijn onder anderen vijf later bekende geworden kaarten, de afstandstabel en de vlaggenkaart toegevoegd. Ik bedank hierbij hartelijk de heer Dr. Jan Sobotka van de Nationale bibliotheek van Tsjechië in Praag voor zijn verwijzing naar de tot nu toe onbekende kaarten van Spanje (nr. 7), Württemberg (nr. 17) en Beieren (nr. 18), en ook de heren Dr. Thomas Klöti en Martin Kohler, van de Zentralbibliothek Bern, voor hun mededeling over de eveneens nieuw gevonden vierbladige kaart van Spanje (nr. 6). Zeer speciaal bedank ik Dr. Peter van der Krogt, Universiteit van Amsterdam, voor zijn vertaling van de tekst en voor zijn kritische controle en inhoudelijke aanvullingen over de Nederlandse kaartmakers. Hiervoor heeft hij gebruik gemaakt van het nog ongepubliceerde onderzoek voor Koeman's *Atlantes Neerlandici*, deel V.

1 Fietta vestigde zich in Kriegshaber, een dorp voor de poorten van de stad Augsburg, dat later bij Augsburg gevoegd werd.

2 Zie Spamer, Adolf: *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*. München, 1930.

Seitz, Wolfgang: *Die Guckkastenblätter*. In: Füsslin, Georg e.a.: *Der Guckkasten. Einblick – Durchblick – Ausblick*. Stuttgart, 1995, blz. 24–35.

3 Zie Fietta Ielen, Elda: *Con la cassella in spalla. Gli ambulanti di Tessino*. Ivrea, 1987.

4 Alleen aan Dominicus Fietta is onderzoek gewijd: Milano, Alberto: *Domenico Fietta, publisher from Tesino and the production of prints in Augsburg between 1790 and 1810*. In: Milano, Alberto (red.): *Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX*. Rovereto, 2008, blz. 225–247.

5 Zie hiervoor het onlangs verschenen artikel van Michael Ritter, 'Joseph Carmine (1749 – nach 1822) – vom italienischen Bilderhändler zum Augsburger Kunstverleger'. In: Paas, John Roger, Biller Josef H. und Hopp-Gantner Maria-Luise (Hrsg.): *Gestochen in Augsburg. Forschungen und Beiträge zur Geschichte der Augsburger Druckgrafik* (= Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen, Bd. 29), Augsburg, 2013, blz. 157–176.

6 Archiv Hlavního Města Prahy, Sign. AMP PPL IV – 12474.

7 Stadtarchiv Augsburg, Handwerkerakten, Kupferstecher I, fol. 282–288.

8 Stadtarchiv Augsburg, Handwerkerakten, Kupferstecher III, fol. 120–143.

9 Tot in de jaren 1790 zijn op enkele prenten beide namen vermeld.

10 Stadtarchiv Augsburg, Bestand P 1, Nr. C 16.

11 Stadtarchiv Augsburg, Bestand Familienbögen.

12 Ritter, Michael (in Zusammenarbeit mit Sixt von Kapff, Joachim von Prittwitz und Wolfgang Seitz): *Die Guckkastenblätter des Augsburger Kunstverlegers Joseph Carmine*. In: Paas, John Roger, Biller Josef H. und Hopp-Gantner Maria-Luise (Hrsg.): *Gestochen in Augsburg. Forschungen und Beiträge zur Geschichte der Augsburger Druckgrafik* (= Schwäbische Geschichtsquellen und Forschungen, Bd. 29), Augsburg, 2013, S. 177–205.

13 *Cap de la Circoncision decouvert le Janvier 1739* in de oceaan tussen de zuidpunt van Afrika en Antarctica.

14 Koeman, Cornelis, *Atlantes Neerlandici*, Bd. 2, Amsterdam, 1969, blz. 267–270.

15 Naar De Leth, Peter C., *Andries en Hendrik de Leth*. In: *Caert-Thresoor*, 18. Jg. (1999), Nr. 2, blz. 29–35 (ald. blz. 32).

16 Dit is naast een kaart van Spanje in één blad (nr. 7) de enige bekende kaart van Carmine, die in een krant geadverteerd werd. Op 7 december 1808 adverteerde Carmine in der *Augsburgischen Ordinar Postzeitung* 'diese sehr gute große Karte von Spanien in 4 Blatt' voor de prijs van 1 Gulden 12 Kreuzer.

17 De kaart wordt ook genoemd in de advertentie van 7 december 1808 in de *Augsburgischen Ordinar Postzeitung* voor de prijs van 15 Kreuzer.

18 Werner, Jan, 'Een unieke serie kaarten van Gerard van Schagen,' 213–223, in Klaas van der Hoek en Sytze van der Veen (red.), *Papieren pracht uit de Amsterdamse Gouden Eeuw*. Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2011.

19 Ik dank Dr. Peter H. Meurer, Heinsberg, voor de informatie over deze kaart.

20 *Imago Poloniae. Das Polnisch-Litauische Reich in Karten, Dokumenten und alten Drucken in der Sammlung von Tomasz Niewodnicza'nski*, Bd. 2, Warschau 2002, blz. 90–91.

21 Hellwig, Fritz, Reiniger, Wolfgang, Stopp, Klaus: *Landkarten der Pfalz am Rhein 1513–1803*. Bad Kreuznach, 1984, blz. 180–181.

22 Lamsvelts naam staat onopvallend in de wapensokkel van de cartouche in de rechteronderhoek.

23 Sabine Miesgang, *Sammelatlanten aus der Benediktinerabtei 'Unserer Lieben Frau zu den Schotten': Produktion und Benutzung von Landkarten im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Diplomarbeit Universität Wien, 2013.

On-line: <http://othes.univie.ac.at/25527/>

24 Uhland, Robert: Johann Majer – ein württembergischer Kartograph. Die Entstehung der ersten neuzeitlichen Karte Württembergs. In: *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, Bd. 13 (1954), blz. 220–248 (hier blz. 245).

25 Miesgang 2013.

26 Miesgang 2013.

27 H.A.M. van der Heijden, *Oude Kaarten der Nederlanden, 1548–1794*. Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1998; nr. 256.

28 Zie Ritter, Michael: *Die Welt aus Augsburg. Landkarten von Tobias Conrad Lotter (1717–1777) und seinen Nachfolgern*, Berlin; München 2014, blz. 258–259. Een ander exemplaar is te zien op <https://repository.library.brown.edu/studio/item/bdr:248123/>.

29 Di Pauli, Andreas Alois: *Ueber die Tesineser und ihren Bilderhandel*. In: *Der Sammler für Geschichte und Statistik von Tirol*, Bd. 1 (1806), blz. 36–47 (ald. blz. 43).

30 Stadtarchiv Augsburg, Handwerkerakten, Kupferstecher I, fol. 190–212.

31 Heijbroek, Jan Freek: *Van eenvoudige prentenkoopman tot gerenommeerde kunsthandelaar: Fans Buffa & Zonen in Amsterdam (ca. 1785–1951)*. In: *De boekenwereld. Tijdschrift voor boek & prent* 23. Nijmegen, 2007, blz. 50–64 (hier blz. 51).

32 Egmond, Marco van: *Covens & Mortier. A Map Publishing House in Amsterdam 1685–1866*. Houten, 2009, blz. 270. De Firma Buffa staat in het register van debiteuren van 1825 als een van de grootste schuldenaars van de uitgeverij.

33 Stadtarchiv Augsburg, Handwerkerakten, Kupferstecher I, fol. 282–288.

34 Van Egmond 2009, blz. 48.

35 Stadtarchiv Augsburg, Handwerkerakten, Kupferstecher I, fol. 186v.

36 Martens, Georg von: *Reise nach Venedig*, Bd. 2, Ulm, 1824, blz. 343.

Summary

Old maps published in Amsterdam re-issued in Augsburg by Joseph Carmine / Michael Ritter

In the late 18th century some Italian print sellers, against the resistance of local art publishers, managed to establish themselves in the Imperial city of Augsburg. Among them there was Joseph Carmine (1749– after 1822), born in Traffiume near Lago Maggiore. Carmine mainly published optical views, but he also had a few maps in his products range. Though these maps are only of minor significance to the history of cartography, they nevertheless provide an interesting insight into the interweaving of publication and distribution centres of the graphic industry in Europe. This can be exemplified by Carmine's sixteen (so far) known maps, whose copperplates can be traced back to Amsterdam.

In de Bataafs-Franse tijd kwamen de eerste bladen van de zogenaamde Kraijenhoffkaart tot stand, die in 1823 werd voltooid. De totstandkoming van de kaart is in grote lijnen bekend. Toch zijn er nog vele lacunes in de geschiedenis van de kaart te vullen.

Frans Scholten

Voltooiing, herziening en nadagen van de Kraijenhoffkaart

Inleiding

De hoofdzaken zijn door P.W. Geudeke samengevat ter gelegenheid van het verschijnen van de facsimile-uitgave in 1979 en vervolgens in 1983 door C. Koeman. Daarnaast is een aantal detailstudies verschenen, die zich vooral richten op de eerste, Bataafs-Franse jaren van de kaart, van 1796 tot 1815, toen de eerste zes van de in totaal negen bladen werden uitgegeven (Ten Brink 1975, Van de Brink 1990, Haubourdin 1996). Verdere gegevens zijn aan het licht gebracht bij de uitgave in 2005 van de kaarten die door Huguenin c.s. van Noordooost-Nederland zijn vervaardigd en die tevens een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de bladen van de Kraijenhoffkaart, die op dat gebied betrekking hebben (Versfelt & Schroor, 2005). In de genoemde studies worden ook de verdiensten en de tekortkomingen van de kaart belicht. Samengevat komen deze erop neer dat voor het eerst een kaart van heel Nederland tot stand kwam, die een goede meetkundige grondslag had en die de hoofdlijnen van de topografie goed weergaf op een schaal van 1:115.200. De kaart was echter samengesteld uit beschikbare kaarten van uiteenlopende kwaliteit en ouderdom, wat leidde tot problemen bij de compilatie en resulteerde in een eindresultaat van een zeer heterogeen karakter. De bedoeling van deze bijdrage is om, uitgaande van het bovenstaande, de geschiedenis van de kaart verder te completeren. Als uitgangspunt wordt gekozen voor de nieuwe start, die werd gemaakt bij de oprichting van het Koninkrijk der

Nederlanden in 1814 en die in eerste instantie werd afgerond in 1823 met de eerste complete uitgave van alle negen bladen. Vervolgens wordt beschreven hoe al enkele jaren later, in 1829, een bijgewerkte en geactualiseerde uitgave verscheen. Daarna werd het bijna dertig jaar lang stil rond de kaart, totdat er vanaf 1857 weer vier kaartbladen werden uitgegeven. Het definitieve einde kwam in 1877. De gegevens die naar voren zijn gekomen, geven een goed inzicht in de gevolgde werkwijze en kunnen tevens dienen als hulpmiddel bij het bepalen van de verschillende staten van de kaartbladen. Voor dat doel zijn de belangrijkste kenmerken beknopt weergegeven in tabellen, waarin de onderlinge verschillen tussen de opeenvolgende uitgaven zijn aangeduid, overigens zonder te streven naar een volledige opsomming van die verschillen. Om te beginnen geeft het onderstaande overzicht de globale indeling van de negen bladen tevens de kenmerken van de twee uitgaven die vóór 1814 zijn gerealiseerd.

Voortzetting van de werkzaamheden en voltooiing van de kaart, 1814-1823

In het Koninkrijk der Nederlanden, dat in 1814 in het leven was geroepen, moest het hele bestuurlijke en militaire bestel opnieuw worden ingericht. C.R.T. Kraijenhoff, de 'vader' van de kaart, kreeg in de nieuwe constellatie een vooraanstaande plaats, hij werd in 1814 benoemd tot Inspecteur-Generaal der Fortificatiën. In hetzelfde jaar werd het Topographisch Bureau in het leven geroepen, dat een jaar later werd onderverdeeld in een Eerste en een Tweede Afdeling.¹

M.J. de Man, neef en vertrouweling van Kraijenhoff, kreeg de leiding over de beide afdelingen en over het Archief van Oorlog. De Eerste Afdeling van het Topographisch Bureau werd in feite belast met de voortzetting van het werk aan de Kraijenhoffkaart. In het desbetreffende besluit is de taak als volgt omschreven: "*het voltooiën der nieuwe groote kaart van de Vereenigde Nederlanden, mede hier onder begrepen het territoire, dat aan dezelve reeds is toegevoegd, of daaraan weder toegevoegd zal worden.*" Hieruit blijkt

Tabel 1: Bladindeling en overzicht van de uitgaven vóór 1814

Bladnr.	Gebied	Jaren van uitgave	
I	Zeeland	1809	ca. 1812
II	Noordzee, kust Zuid-Holland	1809	ca. 1812
III	Titel	1810 (?)	ca. 1812
IV	Gelders Rivierengebied, Noord-Brabant	1810	ca. 1812
V	N-Holland, Utrecht, Veluwe	N	1813
VI	Kop N-Holland, westelijk deel Friesland	N	1813
VII	Noord-Limburg; 'aangenomen teekens'	N	N
VIII	Overijssel, Drente, Achterhoek	N	N
IX	Groningen, oostelijk deel Friesland	N	N
Bladwijzer		1809	1812/1813

Tabel 1. Datering uitgaven eerste kolom volgens Ten Brink (1975), p. 27, 28; datering uitgaven tweede kolom volgens Van der Linden (1973), p. 13, 14; N: nog niet verschenen.

Kenmerken van de uitgave 1809/1810: rechts onderaan gegraveerd: Dépôt Generaal van Oorlog; op de kaart uitsluitend Nederlandse tekst. Titel: Chorographische Kaart van Holland vereenigd met het Fransche Rijk (titelblad waarschijnlijk niet uitgegeven).

Kenmerken van de uitgave 1812/1813: benamingen op de kaart gedeeltelijk tweetalig. Op de bladen V en VI links onderaan gegraveerd: Dépôt Général de la Guerre en rechts onderaan: Dépôt Generaal van Oorlog. Ook de titel is tweetalig: Chorographische Kaart van Holland vereenigd met het Fransche Rijk / Carte Chorographique des departemens de la Hollande.

Dr. F.W.J. Scholten is oud-archiefinspecteur van Gelderland. Hij promoveerde in 1989 in Utrecht op een proefschrift over topografische militaire kaarten en stadsplattegronden uit de periode vóór 1795.

1. De bladindeling van de Kraijenhoffkaart, inclusief de geplande uitbreiding ervan over de Zuidelijke Nederlanden (het latere België). Aan de negen Noord-Nederlandse bladen zouden minstens zes Zuid-Nederlandse worden toegevoegd, waarbij het zuidelijk deel van de latere provincie Limburg in het Zuid-Nederlandse gebied viel (NA 2.02.01 Staatssecretarie inv.nr. 275:KB 10 augustus 1816 nummer 82).

2. Een gedeelte van blad IX (rechts) dat in 1823 werd uitgegeven en door De Man het mooiste en uitvoerigste blad van de hele kaart werd genoemd. Dankzij de speciaal voor dit doel uitgevoerde karteringen is het kaartbeeld inderdaad gedetailleerd en evenwichtig. Daarbij steekt het aansluitende gedeelte van blad VI uit 1821 (links), dat gebaseerd is op de kaart van Schotanus, armzalig af (Kadastermuseum 5401).

dat het niet alleen de bedoeling was de kaart voor Noord-Nederland te voltooien, maar ook om deze uit te breiden tot zuidelijk Nederland (het huidige België). Als basis daarvoor moest de afdeling in deze 'toegevoegde gebieden' eerst een driehoeksmeting uitvoeren die aansloot op de meting die Kraijenhoff eerder in het noorden had verricht. Over de Tweede Afdeling van het Topographisch Bureau had De Man slechts een formele zeggenschap; deze maakte in feite deel uit van de Generale Staf en bestond uit een brigade militaire verkenneren. Deze ietwat merkwaardige constructie zou later tot problemen leiden.

In 1814 was in het Eerste Verdrag van Parijs onder meer bepaald dat de Fransen alle Nederlandse kaarten moesten teruggeven, die na de inlijving bij Frankrijk in 1811 naar het Depot de la Guerre in Parijs waren overgebracht. M.J. de Man werd belast met de uitvoering. Hij kwam met de Fransen overeen dat zij ook de drukpers en de koperplaten van de 'grote kaart' zouden teruggeven. Als tegenprestatie zouden zij te zijner tijd honderd exemplaren van de voltooide kaart ontvangen.² De koperplaten en de drukpers arriveerden in november 1816 in Den Haag. Om te kunnen beoordelen in welke staat de koperplaten van de voltooide bladen I tot en met VI verkeerden, werd om te beginnen een aantal proefdrukken vervaardigd. Aan de hand daarvan werd bepaald wat er op de platen moest worden veranderd. Vervolgens werd in 1817 het graveren hervat. Op de koperplaten van de

voltooide bladen werden de zwakke partijen opgefrist; deze werden "'opgehaald en opgesneden'". Ook werden alle Franse benamingen van departementen en arrondissementen weggeslepen, evenals de grenzen die samenhangen met de bestuurlijke indeling uit de Bataafs-Franse tijd. Deze werden vervangen door de nieuwe benamingen en grenzen, waar nodig moest daarbij uiteraard ook de weggeslepen topografische situatie worden hersteld. Verder werden op ieder blad specifieke zaken aangepast.

Het graveerwerk werd op contractbasis uitgevoerd door de Amsterdamse graveurs C. van Baarsel, die dit in de voorgaande periode ook al had gedaan,³ en J.F. Lange. Door de aard van hun verbintenis konden zij tussendoor echter ander werk aannemen, wat dan ook gebeurde. Daardoor liep de gravure van de 'grote kaart' voortdurend vertraging op. Dit leidde ertoe dat het Topographisch Bureau eigen graveurs in dienst nam.⁴

Per 1 april 1820 kwam Lange in vaste dienst als tweede graveur⁵ en in 1822 Bruijer als eerste graveur. Onder zijn leiding werden vanaf dat jaar ook twee jonge 'élèves', F.L. Huijgens en J.M. Leydenroth, in het vak opgeleid; in 1824 kwam C.F. Eekhout als leerling-tekenaar daarbij.⁶

Toen Bruijer in augustus 1825 overleed, bleek het niet mogelijk een geschikte opvolger voor hem te vinden, ook niet in het buitenland.

De bladen I, II, III, IV, V, VI en VIII werden in een oplage van tweehonderd exemplaren door De Hinkelaar in Amsterdam gedrukt en op 20 mei 1821 in de handel

gebracht via boekhandelaar Mortier-Covens en Zoon en het Archief van Oorlog.⁷

In de jaren daarna verschenen als afronding de twee resterende bladen VII (Noord-Limburg) en IX (Groningen).

Blad VII was gedeeltelijk al in Parijs gegraveerd. Het is voltooid met behulp van de kartering van Tranchot voor de rechter Maasoever uit de jaren 1801-1813.⁸

Voor de linker Maasoever werd gebruik gemaakt van de gegevens van de kartering, die speciaal voor dit doel in 1819 en 1820 door officieren van het Topographisch Bureau werd uitgevoerd. Het blad werd op 16 september 1822, samen met het nieuwe verzamelingsblad, voor de verkoop beschikbaar gesteld. Voor blad IX werden in de jaren 1820-1823 eveneens nieuwe karteringen uitgevoerd in Groningen en Friesland. Het blad werd in 1823 gedrukt in een oplage van 325 exemplaren.⁹

De Man noemde dit blad het mooiste en uitvoerigste van de gehele kaart, waarmee hij onbedoeld de heterogeniteit nog eens benadrukte.¹⁰

Dat de naderende voltooiing als een belangrijke mijlpaal werd beschouwd, blijkt wel uit het feit dat koning Willem I persoonlijk aan De Man zijn 'hooge tevredenheid' betuigde over de 'uitnemende zorg [die door hem was] aangewend om de bladen zoo voortreffelijk weder in het licht te brengen'.¹¹

De verkoopprijs per blad bedroeg al vanaf de eerste uitgave in 1809 7 gulden; degenen die intekenden op de hele kaart kregen korting, zodat voor hen de prijs op 5,50 gulden per blad kwam.¹³

Tabel 2: Overzicht uitgave 1821/1822/1823/1826.¹²

Bladnr.	Wijzigingen t.o.v. vorige uitgave	Jaar uitgave
I	nieuwe bedijkingen; Nieuwe Haven Kanaal bij Middelburg aangebracht	1821
I	kust bijgewerkt (bijv. platen voor Schouwen), weg Bergen op Zoom-Roosendaal	1826
II	nieuwe steenwegen	1821
III	titel geheel uitgeslepen en door een nieuwe, aangepaste titel vervangen.	1821
IV	recentelijk vastgestelde grenzen met Pruisen aangebracht; meer topografische details tussen Nijmegen, Pruisische grens, Boxmeer en Venray	1821
V	nieuwe steenwegen	1821
VI	inpoldering Koegras aangebracht; veel plaatsnamen toegevoegd in het Friese gedeelte; tollens tussen Harlingen en Leeuwarden	1821
VII	koperplaat, deels in Parijs bewerkt, voltooid m.b.v. Tranchot en nieuwe kartering	1822
VIII	koperplaat, deels in Parijs bewerkt, met afwijkende aanduiding van moerassen, is uitgeslepen en opnieuw gegraveerd, met grote hoeveelheid details en recentelijk aangelegde kanalen.	1821
IX	vervaardigd m.b.v. nieuwe kartering	1823
Bladwijzer		1822

Tabel 2. Algemeen kenmerk: bladnummers buiten het kader; rechts onder gegraveerd: *Archief van Oorlog*; Franse benamingen verwijderd (maar op blad IV is Ruremonde, naast Roermond, blijven staan); nieuwe titel: *Choro-Topographische Kaart der Noordelijke Provinciën*.

De intekenaren op de oude uitgave uit 1812 en 1813 werden in staat gesteld hun verouderde bladen te ruilen tegen die van de nieuwe uitgave, op voorwaarde dat zij alle nieuw bladen zouden afnemen.¹⁴ Uit tabel 3 is op te maken dat alleen al in de drie jaren waarvoor de verkoopcijfers beschikbaar zijn, ruim 85 volledige exemplaren van de kaart zijn verkocht. Voegen we hieraan toe dat in 1827, zoals eerder overeengekomen, honderd exemplaren aan Frankrijk werden geleverd,¹⁵ dan is duidelijk dat de oplage van tweehonderd vrijwel uitverkocht raakte en een herdruk moest worden overwogen.

Bijgewerkte heruitgave van alle bladen in 1829

Al in 1824 werd voor blad I (Zeeland) begonnen met het verwerken van de kaarten van de kusten en banken van de Schelde, die door de kapitein-luitenant ter zee J.C. Rijk beschikbaar waren gesteld.¹⁶ Deze onderdelen werden op de koperplaat uitgeslepen en opnieuw gegraveerd.

Tevens werd de gravure van de dijken, die door het veelvuldige afdrukken veel geleden had, weer opgehaald en zijn ook andere veranderingen in de topografie verwerkt. Het bijgewerkte blad verscheen in 1826.

Tegelijkertijd werd in deze jaren gewerkt aan een nieuwe, herziene uitgave van de hele kaart. Zoals we zagen, raakte de beschikbare voorraad uitgeput door de voorspoedige verkoop, in combinatie met de levering van honderd exemplaren aan Frankrijk. Een herdruk was dus gewenst. Van deze gelegenheid werd gebruik gemaakt door een aantal verbeteringen aan te brengen en tevens de bladindeling aan te passen. De keuze om de nummering

► 3. Bij de nieuwe uitgave in 1829 werden de bladen hernoemd en kwam de nummering binnen het kader te staan. Blad IV uit 1821 werd in 1829 blad VI. Op dit gedeelte van de kaart met de omgeving van Arnhem, zijn verder geen veranderingen aangebracht (Kadastermuseum 5401).

Tabel 3: Overzicht van verkochte exemplaren

Jaar	Verkocht door	bladen à fl. 7,00	bladen à fl. 5,50	bladwijzers à fl. 2,00	totaal bedrag
1821	Arch.v.Oorlog	5	233		1.206,50
1822	Arch.v.Oorlog	3	64	38	449,00
	Mortier Covens	10	157	88	1.659,50
1823	Arch. v.Oorlog	34	81	6	695,50
	Mortier Covens	6	237	23	1.391,50

Tabel 4: Overzicht uitgave 1829

Bladnummer	Wijzigingen t.o.v. vorige uitgave
I (was III)	al het water verbeterd, evenals de schorren; verharde weg Brabant aangebracht
II	bij Scheveningen toegevoegd: 'Badhuis' en 'Paviljoen van H.M.'
III (was I)	titel aangepast
IV (was VI)	opnieuw gegraveerd: hele topografie aangevuld, zandbanken aangebracht
V	nieuwe kanalen en steenwegen toegevoegd
VI (was IV)	weg 's-Hertogenbosch-Breda verhard; kanaal 's-Hertogenbosch-Helmond-Weert aangebracht
VII (was IX)	weg van De Punt tot Assen verhard; weg Assen-Smilde gedeeltelijk verhard
VIII	verharde weg Arnhem-Dieren doorgetrokken tot voorbij Brummen
IX (was VII)	geen veranderingen
Bladwijzer	verbeterd en aangepast aan de nieuwe nummering van de bladen

Tabel 4. Algemene kenmerken: de bladnummers, die tot dat moment buiten het kader waren geplaatst, staan nu rechts bovenaan binnen het kader. De nummering van de bladen is deels gewijzigd. Aan de titel is toegevoegd: *Verbeterd en vermeerderd met de nieuwe kanalen en steenwegen. 1829.*

van de bladen links onderaan met blad I (Zeeland) te beginnen, was indertijd waarschijnlijk gemaakt omdat dit blad het eerst gereed was. Nu leek het logischer links bovenaan met I te beginnen (het vroegere blad III) en dan naar beneden door te nummeren.

Wat de verdere aanpassingen betreft, het volgende. Op alle bladen werden met name de recent aangelegde verharde (tol) wegen en kanalen geactualiseerd. Verder vertoonde het gedeelte van Friesland op het nieuwe blad IV (vroeger VI) een groot verschil in uitvoerigheid met de situatie op de bladen VII (was IX; Groningen) en IX (was VII; Overijssel).

Blad VI berustte nog op de verouderde kaart van Schotanus uit omstreeks 1700, terwijl voor de twee andere bladen gedetailleerde militaire kaarten gebruikt waren. Daarom was in de jaren 1821-1823 een nieuwe manuscriptkaart van Friesland op de schaal 1:40.000 opgenomen, die als uitgangspunt diende voor het nieuwe blad IV. De banken voor de kust en in de Zuiderzee, die tot nu toe op de kaart ontbraken, werden, zoals eerder voor het Zeeuwse blad was gebeurd, ontleend aan de kaarten van J.C. Rijk.¹⁷ Vanwege de ingrijpende veranderingen was het noodzakelijk een geheel nieuwe koperplaat te vervaardigen. Op de overige bladen werden kleinere aanpassingen

aangebracht; deze zijn in tabel 4 aangeduid.¹⁸

We krijgen nu een goed beeld van de taakverdeling die bij de kaartproductie werd gevolgd. Nadat de officieren hun veldwerk hadden verricht en de nette kaarten op het Topographisch Bureau hadden afgeleverd, verkleinden de tekenaars die kaarten tot de schaal van de 'grote kaart' en vervaardigde zij daarvan calques, die werden gebruikt om het kaartbeeld op de koperplaat over te brengen, zodat de graveurs hun werk konden doen. Van hen bracht de eerste graveur Bruijter op de koperplaat de omtrekken van Friesland aan en daarna de verdere topografie. Deze onderdelen werden als zeer delicaat beschouwd.¹⁹

Tweede graveur De Lange hield zich bezig met de belettering en het graveren van dijken en wegen. Vanaf 1824 liep het werk door ziekte van Bruijter ernstige vertraging op en kwam vervolgens door diens overlijden in augustus 1825 stil te liggen. Het werd door de tweede graveur De Lange overgenomen, die echter in juni 1828 eveneens overleed.

Tenslotte werd het later in dat jaar voltooid door de eerste 'élève' Huijgens. De tweede 'élève' Leydenroth bracht de nieuwe kanalen, straatwegen en tollens aan en haalde de zwakke onderdelen op. De inkomsten uit de verkoop van de kaart

Tabel 5: Aantallen verkochte kaarten in de periode 1829-1840

Jaren	losse kaartbladen	bladwijzers	volledige exemplaren
1829-1831	73	2	25
1831-1832	33	3	13
1836	8		1
1837	4	1810	ca. 1812
1838	8		3
1840	2		1

in de jaren 1829-1832 (vergelijk tabel 5) laten zien dat de afzet aanvankelijk min of meer op het peil lag van de in 1823 voltooide editie, maar daarna naar een zeer laag niveau afzakte. Om de verkoop nog een impuls te geven, werden de bladen in 1844 sterk in prijs verlaagd. De hele kaart kostte nu 22 gulden, de bladen I en II elk 1,50 gulden, de overige bladen 3 gulden en de bladwijzer 80 cent.²⁰ Gezien de geringe afzet en het feit dat nu gedurende bijna dertig jaar geen herziene bladen meer verschenen, lijkt het voor de hand te liggen dat het einde van de kaart in zicht kwam, maar zoals we zullen zien, is deze conclusie te voorbarig.

Specifieke functie voor de kaart ondanks sterk verminderde verkoop

Uit de sterk gedaalde verkoop blijkt dat er vanuit de maatschappij weinig behoefte meer bestond aan een kaart als deze. Wat de overheid betreft was het niet veel anders. Er kwamen nieuwe kaarten tot stand die de werkelijke behoefte dekten: in de jaren 1835-1860 afzonderlijke kaarten van een groot aantal provincies en tussen 1850 en 1865 de eerste editie van de *Topographische en Militaire Kaart* (TMK). Het waren uniforme, meetkundig betrouwbare en gedetailleerde topografische kaarten op de schaal van 1:50.000. Ook van militaire zijde werden de nadelen van de 'grote kaart' breed uitgemeten, met name door de Generale Staf. Niet verwonderlijk, want de TMK was nu juist tot stand gekomen op initiatief van dit legeronderdeel. Op grond van het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat de organisatie rond de kaart werd ingekrompen. Na 1830 werden vanuit het Topographisch Bureau geen speciale karteringen meer uitgevoerd en van het personeel dat zich met de kaart bezighield, resteerden alleen de leerling-graveurs Huijgens en Leydenroth. De eerstgenoemde werd in 1836 benoemd bij de KMA in Breda; Leydenroth kreeg toen eindelijk een vaste aanstelling.²¹ Vrijwel al het teken- en graveerwerk voor

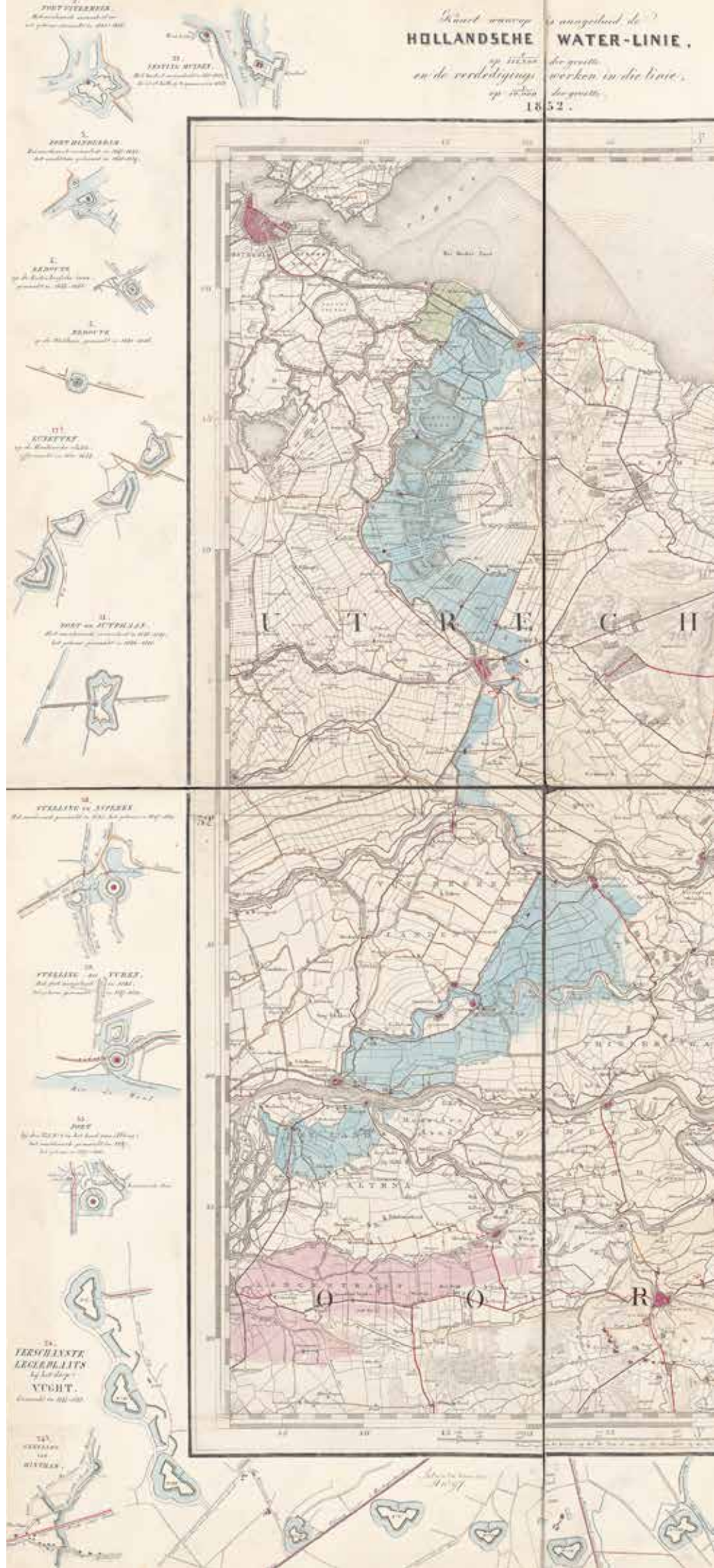
► 4. Kaart behorende bij de staat van verdedigingswerken. Als ondergrond dienden bladen van de Kraijenhoffkaart uit 1829 of later, in dit geval blad V (1829) van het gebied ten noorden van Amersfoort. Met de hand zijn de verdedigingswerken en onder water te zetten gebieden ingetekend, maar ook gegevens over het weggennet, de waterlopen en verdere toelichtende beschrijvingen (Stichting Menno van Coehoorn).

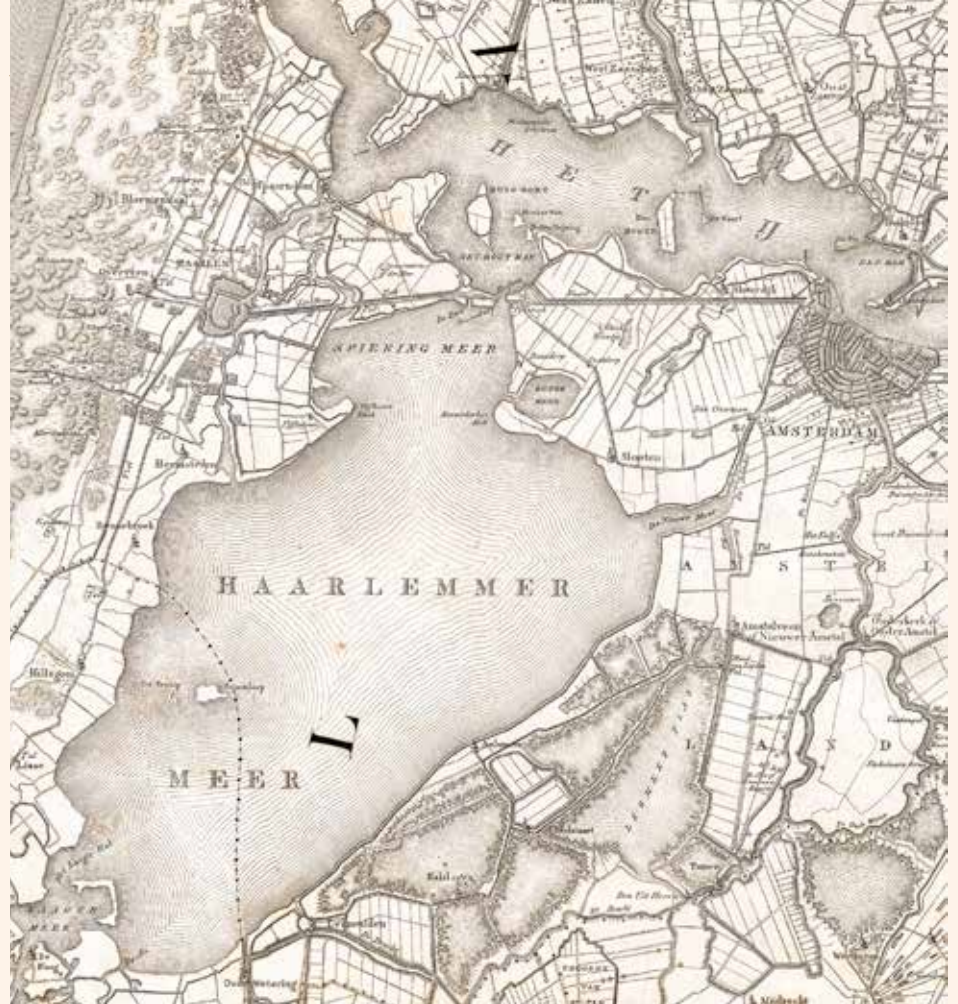
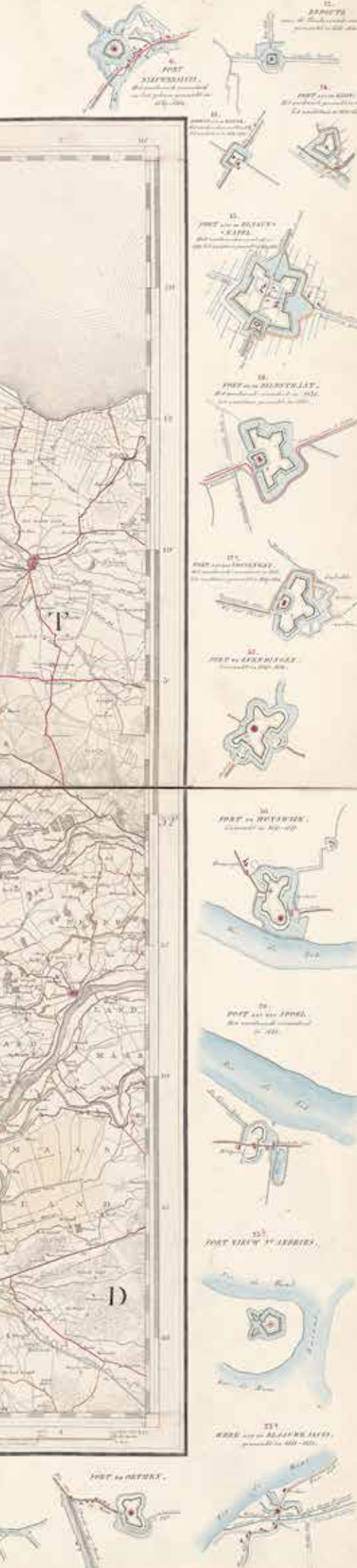

Dergelijke bewerkingen van de kaart hingen bijvoorbeeld als wandkaart ('muraalkaart')²⁴ op de meeste militaire bureaus en ook in het kabinet van de minister van Oorlog. Een andere variant was het gebruikt ervan bij de 'staat der bevestigingen'. Dit was een uitvoerige en gedetailleerde lijst van vestingwerken, die in

35STE JAARGANG 2016 - 3

6. Vergelijken met de uitgave uit 1829 (links) is blad V uit 1862 onder meer aangevuld met de verkaveling van de inmiddels drooggemaakte Haarlemmermeer en de aangelegde spoorlijnen. De namen van de grotere steden zijn in een ander lettertype uitgevoerd.

7. Op de herziene bladen die vanaf 1857 verschenen, is links onderaan aangegeven dat deze door Leydenroth gegraveerd zijn. Van links naar rechts zijn naam of initialen op de bladen II (1858), IV (1865) en V (1862) (Kadastermuseum 5401).

1845 op bevel van de minister van Oorlog is aangelegd en in ieder geval tot 1863 is bijgehouden. De minister beoogde hiermee de 'kennis van de plaatselijke gesteldheid van het Rijk en zijner verdedigingsmiddelen' bij de leden van het korps ingenieurs te bevorderen.²⁵ De lijst werd, samen met de kaart, regelmatig tussen het ministerie en de drie fortificatiedirecties uitgewisseld, zodat iedere instantie aanvullingen en verbeteringen kon aanbrengen.²⁶

Uitgangspunten voor een voortgezette uitgave

Om als ondergrond voor militaire overzichtskaarten bruikbaar te blijven, was het een vereiste dat de kaart op hoofdlijnen actueel was en ook in andere opzichten aan de militaire doeleinden beantwoordde. Hoe ging men te werk? Uitgangspunt was het bestaande zo veel mogelijk te behouden, maar wel de nieuwe wegen, kanalen, droogmakerijen en inpolderingen aan te brengen, evenals de ontbrekende dorpen en gehuchten. Om de koperplaten te ontzien, liet men andere onvolkomenheden ongemoeid. Het bijwerken van zandbanken voor de

kust bleef bijvoorbeeld achterwege, omdat dan het hele waterfilé zou moeten worden uitgeslepen en opnieuw gegraveerd.²⁷

Nu er voor de kaart geen speciale karteringen meer werden uitgevoerd, werden voor het actualiseren en verbeteren verschillende bronnen aangeboord. De Commissarissen des Konings van de afzonderlijke provincies werden aangeschreven om informatie te leveren over gehuchten, die op de kaart ontbraken.²⁸

Ook werd een beroep gedaan op het ministerie van Waterstaat.²⁹

Wanneer uit ontvangen informatie bleek dat zich ergens belangrijke veranderingen in de topografie hadden voorgedaan, werden de plaatselijke ingenieurs of genieofficieren aangeschreven, die dan kleine kaartjes van de desbetreffende situatie tekenden. Na het verschijnen van de TMK in de jaren 1850-1864 wordt deze eveneens als bron benut. Van de aan te brengen veranderingen hield Leydenroth 'tabelsgewijze' aantekening. We nemen aan dat hij per kaartblad noteerde wat bij een toekomstige herdruk op de koperplaten moest worden aangepast. Dat ook in andere opzichten werd geprobeerd de

kaart op peil te houden, blijkt uit het feit dat in 1858 aan de letterkundige afdeling van de Koninklijke Academie van Wetenschappen advies werd gevraagd over de spelling van geografische namen.³⁰ Bijna dertig jaar na de laatste, complete uitgave van de kaart, verschenen er in de jaren 1857 tot 1865 eindelijk vier herziene bladen. Bovendien kwam er in 1860 voor het eerst een afzonderlijke 'Verklaring van de teekens'. Deze was noodzakelijk geworden omdat nieuwe symbolen voor spoorwegen, macadamwegen en stoomgemalen moesten worden toegevoegd aan de oude lijst van 'Aangenomen teekens', die op blad IX was afgedrukt.

Vergelijken we de nieuwe bladen met de eerdere uitgaven, dan zien we in algemene zin de volgende aanpassingen:

- veranderingen in de topografie zijn aangebracht (nieuwe spoorlijnen, wegen, polders etc.);
- er zijn veel nieuwe topografische namen toegevoegd, met name van dorpen en polders;
- de spelling van sommige namen is aangepast;
- voor de namen van steden is een ander lettertype gebruikt, volgens het model in het *Voorschrift ter vervaardiging van kaarten* uit 1856 (dit model is voor de belettering van andere namen niet gevolgd);³¹
- in veel polders zijn de hoofdlijnen van de verkaveling ingetekend.

Alleen van blad V, dat in 1862 verscheen, kennen we de oplage, deze was 150 exemplaren.³²

Tabel 6: Overzicht van de na 1829 verschenen bladen

Bladnr.	Aanpassingen	Jaar van uitgave	Toevoeging linksonder
II	spoorlijn Haarlem-Leiden-Delft	1858	Leydenroth sculpsit
IV	spoorlijn Harlingen-Leeuwarden; 1100 gehuchten toegevoegd	1865	L.sc.
V	Haarlemmermeer droog; spoorlijnen	1862	Leydenroth sc.
VI	Noorder Kanaal (België)	1857	Leydenroth sculpsit
Verklaring van de teekens (klein formaat)		1860	

Om de ingezakte verkoop een impuls te geven, werden de prijzen verder verlaagd. De bladen I en II kosten nu 1,20 gulden; de overige 2,60 gulden, de bladwijzer 60 cent en de complete kaart 20 gulden.³³ Veel haalde dit niet uit, want in 1876 wordt geconstateerd dat er sinds 1864 slechts 39 bladen zijn verkocht.

Einde van de kaart na laatste stuiptrekkingen

Nadat in 1865 blad IV was verschenen, werden achtereenvolgens de bladen VIII en IX onder handen genomen.³⁴ Hiervoor werden de correctietekeningen al snel voltooid. Aan de hand daarvan werd vervolgens begonnen met het uitslijpen van de te corrigeren onderdelen op de koperplaten.³⁵ Er zat echter weinig voortgang in het werk. Niet alleen moest Leydenroth dit vrijwel alleen opknappen, maar hij werd op het ministerie ook nog ingeschakeld voor ander tekenwerk, zoals het vervaardigen van de militaire overzichtskaarten die hierboven al ter sprake kwamen. Om meer schot in de herziening te brengen, werd hij met ingang van 1864 gedetacheerd bij de Topographische Inrichting, waar ook de TMK werd vervaardigd. De verkoop werd toen in handen gegeven van uitgeverij Smulders, waar ook de andere kaarten van de Inrichting verkrijgbaar waren. Door Leydenroth onder te brengen bij een instelling, waar de kaartproductie centraal stond, hoopte de minister dat het tot een ongestoorde afronding van de herziening kon komen. De detachering werd in 1870 omgezet in een definitieve

overplaatsing. De opeenvolgende directeurs van de Topographische Inrichting J.A. Besier en (vanaf 1875) W. Roloff waren echter niet blij met deze vreemde eend in hun bijt. Zij vonden de kaart waaraan hij werkte verouderd, te meer omdat deze zelfs geen decimale schaal had. Ook hadden zij de kopergravure als druktechniek al lang geleden achter zich gelaten en gekozen voor de lithografie.

8. Leydenroth gebruikte zijn vaardigheden als tekenaar en graveur ook voor niet-kartografische activiteiten. Hierbij van zijn hand een ets van twee infanteriesoldaten, uitgegeven door J. van der Beek in 1853 (Rijksmuseum Amsterdam RP-P-1936-357).

In brieven aan de minister drongen zij er dan ook op aan het werk te staken. Besier stelde voor een nieuwe overzichtskaart te maken op basis van de TMK en deze in lithografie uit te voeren, maar hij vond geen gehoor.

De voortgang bleef erg traag en bovendien staken nieuwe problemen de kop op. Deze hingen enerzijds samen met de gevorderde leeftijd van Leydenroth en anderzijds met de teruglopende kwaliteit van de koperplaten. In 1875 was A. Tuijn bereid gevonden de belettering op zich te nemen, te beginnen met blad VIII. Hij was als graveur werkzaam bij de afdeling Hydrografie van het ministerie van Marine en zou de belettering in zijn vrije tijd uitvoeren. De koperplaat die hij moest bewerken, was echter niet goed schoon geslepen en krom geslagen door onhandig uitkloppen van de onderdelen die gecorrigeerd moesten worden, zodat hij zijn opdracht al snel weer terug moest geven. Merkwaardig genoeg bleef de minister hardnekkig vasthouden en vond dat Leydenroth de belettering dan maar zelf moest uitvoeren.³⁶

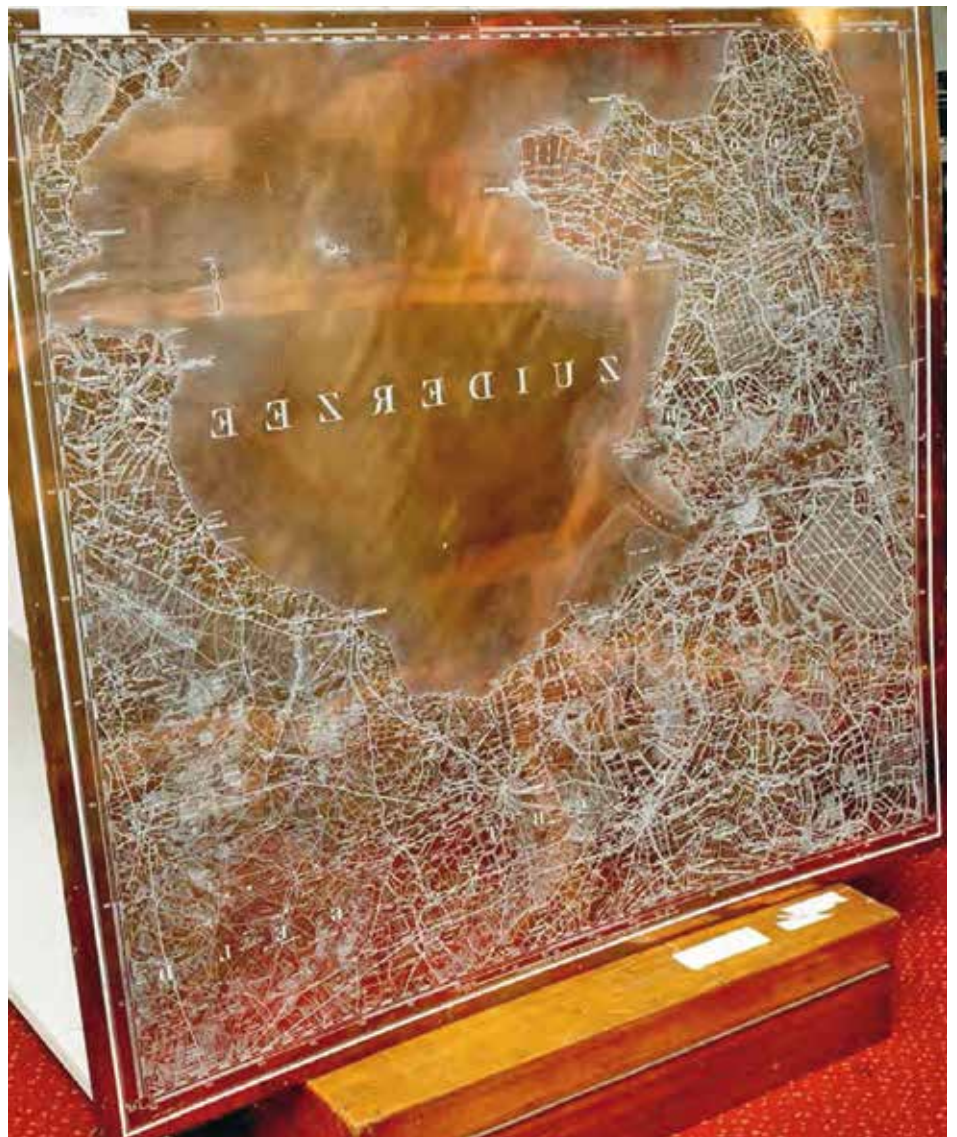
In 1875 werd zelfs nog een schatting gemaakt van de tijd die het zou kosten om de kaart alsnog te voltooien. Daaruit bleek

dat het toevoegen van een ontbrekend blad met daarop het zuidelijk deel van Limburg aan de hand van de TMK, een jaar zou kosten, terwijl voor het herzien van de resterende bladen I, III en VII nog eens op enige jaren moest worden gerekend. Die tijd was Leydenroth echter niet gegeven. In december 1877 werd hij we-

gens gevorderde leeftijd eervol ontslagen, omdat hij 'niet meer ten volle berekend kan worden geacht voor de werkzaamheden aan zijn betrekking verbonden.'³⁷

Besluit

Met het vertrek van Leydenroth was een roemloos eind gekomen aan een ambitieus kartografisch project, dat samenhang met het ontstaan van de Nederlandse eenheidsstaat in de jaren 1795-1814. Op basis van de driehoeksmeting die C.R.T. Kraijenhoff in die jaren uitvoerde, kwam de eerste, algemene overzichtskaart van het Nederlandse grondgebied tot stand. Een team van specialisten werkte aan de voltooiing ervan. De opzet was echter belast met erfenissen uit een voorbije periode, dit gold met name voor de niet-decimale schaal en de kaartinhoud die deels gebaseerd was op oude kaarten van uiteenlopende kwaliteit. Er werden nieuwe karteringen uitgevoerd om dit laatste euvel te verhelpen, maar deze waren te kortstondig en te beperkt van omvang om effect te hebben. De kaart werd dan ook snel na haar voltooiing in 1823 als het ware ingehaald door nieuwe kaartprojecten, die deze manco's niet hadden en die voldeden aan de behoeften van dat moment. Voor specifieke, militaire doeleinden bleef de overheid de kaart echter toch als onmisbaar beschouwen. Daardoor werd haar leven nog tientallen jaren gerekt en verschenen er vier herziene bladen. Hoewel in opzet een algemene kaart, speelde het militaire aspect van begin tot einde een elementaire rol: de kaart werd binnen de militaire organisatie geproduceerd en had haar voortbestaan te danken aan het gebruik als militaire overzichtskaart. In de laatste veertig jaren waarin er aan de kaart werd gewerkt, raakte de productie geheel afhankelijk van één persoon, J.M. Leydenroth. Het besluit tot beëindiging ervan werd niet genomen op inhoudelijke gronden, maar werd veroorzaakt door zijn pensionering.

9. De koperplaten vormen op zichzelf een monument van de Nederlandse kartografie (Kadastermuseum).

Literatuur

- Bevaart, W. 1993. *Nederlandse defensie, (1839-1894)*. 's-Gravenhage : Sectie Militaire Geschiedenis.
- Brink, E.A.B.J. ten. 1975. De grote kaart van Krayenhoff en de postkaart van 1810. In: *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag: historische opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van*

het Historisch Gezelschap te 's-Gravenhage. 's-Gravenhage : Nijhoff. 14-45.

- Brink, P.P.W.J. van den. 1990. Jean Baptiste de Bouge en de Choro-Topographische kaart der Noordelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden; de kaartredactie bij het Depot-Generaal van Oorlog (1806-1810). In: M.M.Th.L. Hamelers (red.), *Geschiedenis van de topografische kartering van Neder-*

Anekdote koperplaten

Bladen van de Kraijenhoffkaart zijn bewaard gebleven in archieven en verzamelingen van overheden en particulieren. Het is een bijzonder gelukkige omstandigheid dat daarnaast ook de koperplaten bewaard zijn gebleven. Deze bevinden zich in het Kadastermuseum te Arnhem en zijn daar op fraaie wijze tentoongesteld. Uit de wederwaardigheden die de platen hebben doorgemaakt, is de volgende anekdote overgeleverd.

"Bij het inpakken ter verzending naar Parijs (in 1810) had een klein intercedent plaats (...). Toen de koperplaten waren ingepakt, zeide een der bedienden "die zijn nu zoo goed ingepakt, dat men ze wel over een huis kan gooien". De andere gaf toen het antwoord: "dan behoeven wij ze niet naar beneden te dragen" en, de daad bij het woord voegend, opende hij het venster en 't pak ging langs den kortsten weg naar beneden. Toen evenwel het pak met een punt in aanraking kwam met de

steen, schoot een der platen naar buiten, 't pak kantelde om en de plaat werd aan een hoek omgebogen. Beneden gekomen zijnde, werd dit maar even recht gemaakt, zoo goed of kwaad het kon naar binnen geschoven en verzonden. Later heeft men dit wel recht geklopt, evenwel is de kraak altijd min of meer zichtbaar gebleven."

(Bron: NA 2.13.46, *Archief Topografische Dienst, inv.nr. 196*)

land: bewerkte lezingen gehouden op de jaarlijkse studiedag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, op 23 juni 1990 te Den Haag. Utrecht : Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, Vakgroep Kartografie van de Rijksuniversiteit te Utrecht. 46-68.

Geudeke, P.W. 1979. De kaart van Krayenhoff. In: *Kartografisch Tijdschrift* 1979, V, 4. 9-16.

Haubourdin, R.M. 1996. '...het Skelet van de nieuwe Caart der Republiek...', de kostbare voorgeschiedenis van de Krayenhoff-kaart. In: *Caert-Thresoor* 15, nr. 2. 38-45.

Koeman, C. 1983. *Geschiedenis van de kartografie van Nederland : zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden.* Alphen aan den Rijn : Canaletto.

Linden, J.A. van der. 1973. *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden.* Bussum : Unieboek. 9-16.

Roebroek, E. 1966-1967. De eerste topografische kaart van Limburg. In: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* XXI, nr. 2. 1-9.

Roon, J. van. 1928. De officiële kartografie van Nederland in de jaren 1798-1864. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* [Tweede Serie] 45. 383-411. Versfelt, H.J. en M. Schroor. 2005. *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland.* Groningen : Heveskes Uitgevers. 27-50.

Zandvliet, K. *Topographische kaart van de Veluwe en Veluwe-zoom door M.J. de Man 1802-1812.* Alphen aan den Rijn : Canaletto.

Noten

* Mijn dank gaat uit naar Gijs Boink (Nationaal Archief), Zacharias Klaasse (Kadastermuseum Arnhem) en Peter Zwijnenburg (Stichting Menno van Coehoorn) voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

1 Koninklijk Besluit (KB) van 14 januari 1815 nummer 30.

2 Brief d.d. 26 april 1816, in: Nationaal Archief (NA) 2.13.68.04 Topographisch Bureau, inv.nr. 16.

3 Van Baarsel wilde, als overtuigd patriot, na 1814 niet in dienst van het nieuwe koninkrijk komen en vestigde zich als zelfstandig graveur.

4 KB 4 december 1819 nummer 85.

5 KB 23 maart 1820 nummer 87.

6 Tot en met 1825 worden lithografische werkzaamheden in de jaarverslagen vermeld; in het laatstgenoemde jaar blijkt dat prins Frederik hierover kritische vragen heeft gesteld. De lithografie kwam op de Eerste Afdeling van het Topographisch Bureau nauwelijks tot ontwikkeling, in tegenstelling tot de Tweede Afdeling, waar onder leiding van E.J. van Gorkum een *lithographisch etablissement* tot stand kwam.

7 Jaarverslag over 1821; zowel Hinkelaar als Mortier-Covens waren ook al in de Bataafs-

Franse periode bij het drukken en verkopen betrokken geweest (Van den Brink (1990), blz. 50).

8 Koeman (1983), blz. 190.

9 Van Roon (1928) vermeldt op blz. 387 ten onrechte dat het laatste blad in 1829 verscheen.

10 Jaarverslag Topographisch Bureau over 1821.

11 KB 13 mei 1821 nummer 48.

12 Samengesteld aan de hand van gegevens uit de jaarverslagen van het Topographisch Bureau.

13 Ten Brink (1975), blz. 27, 35.

14 Ten Brink (1975), blz. 32.

15 Toen de kaarten maar niet werden geleverd, reclameerden de Fransen hierover. NA, 2.13.01 Verbaalarchief Oorlog, inv.nrs. 13843-13846 (index over 1827), besluit d.d. 18 mei 1827 no. 43.

16 Het betreft de in 1825 verschenen *Hydrografische Kaart der Zeegaten van de Monden der Schelde*; Koeman (1983), blz. 222.

17 Idem.

18 Jaarverslag over 1828.

19 Jaarverslag over 1825.

20 Nederlandsche Staatscourant 30 november 1844 no. 286.

21 KB 9 januari 1837, nummer 68. Zijn salaris bedroeg 800 gulden per jaar.

22 Jaarverslag Top. Bureau over 1865; volgens Van den Linden (1973), blz. 15, is de naam Weygand.

23 Vgl. W. Bevaart (1993).

24 Jaarverslag Top. Bureau over 1866.

25 NA 2.13.01 Verbaalarchief Oorlog inv.nr. 3355, dd 14 mei 1845 nummer 9A.

26 O.a. NA 2.13.01 Verbaalarchief Oorlog inv.nr. 13.990 (index over 1863), 19 januari, no 23G en 23 april 32P). Van de kaart zijn mij drie exemplaren bekend: NA 4.0MM Memories Genie inv.nrs. 433 en 436; Stichting Menno van Coehoorn 2753. Verder Gelders Archief 0912 Genie Gelderland, inv.nr. 219 (alleen de staat).

27 Jaarverslag Top. Bureau over 1865.

28 NA 2.13.01 Verbaalarchief Oorlog inv.nr. 13.957, 25 januari 1855 nummer 37 B.

29 NA 2.13.01 Verbaalarchief Oorlog inv.nr. 5274, dd 6 maart 1852.

30 NA 2.13.01 Verbaalarchief Oorlog inv.nr. 3437, dd 9 maart 1858 nummer 44 B.

31 Voorschrift ter vervaardiging van kaarten, vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 21 juni 1856.

32 NA 2.13.46 Topografische Dienst inv.nr. 168.

33 Recueil Militair d.d. 25 oktober 1864.

34 Jaarverslag Top. Bureau over 1877.

35 Jaarverslag Top. Bureau over 1868.

36 NA 2.13.46 Topografische Dienst inv.nr. 168.

37 NA 2.02.04 Kabinet des Konings inv.nr. 2254, KB d.d. 26 december 1877 nr. 1.

Summary

Completion, revision and final days of the Krayenhoff map / Frans Scholten

The 'map of Krayenhoff' has an outstanding position in the history of Dutch cartography. It has its roots in the period of the French oc-

cupation of the Netherlands during the years 1795-1815. In this period the country became a centralized government. As a military engineer C.R.T. Krayenhoff was ordered to perform a triangulation of the country, on the base of which a new map should be made, that however had to be composed from the best maps available. This would lead to a map of a heterogeneous composition. The scale was 800 roods to one inch, or 1:115.200. During this first period, until 1814, six of nine sheets engraved on copperplates were published, partly in Paris. After the foundation of the Kingdom of the Netherlands in 1814, Krayenhoff became Inspector General of Fortifications and the work on the map that carried his name was continued. The sheets already finished were adapted to the new political situation and the remaining three were finished, partly based on surveys which were performed by military officers specially for this purpose. In the Topographisch Bureau, under the direction of Krayenhoff's cousin M.J. de Man, a team of specialists worked on the completion of the map. Besides the surveying officers there were draughtsmen, engravers and printers at work. The first complete edition of the map was finished in 1823. As it was sold out rapidly, a new edition was necessary and became available in 1829. After these highlights the map lost its importance very fast because of its old fashioned and heterogeneous composition and scale. Subsequently only very few maps were sold. No new surveys were performed and at last only one engraver, J.M. Leydenroth, worked on the map. To adapt the map he used several sources, so that the map could be brought up to date with the recently constructed roads, canals and polders. Because he was engaged also for other map drawing work, the revision of the Krayenhoff map proceeded very slowly. That it was continued, nevertheless, was because it was still used for military purposes. It served for the drawing of defensive lines of fortifications and inundations, on which there was much discussion and change in these years. Doing so, only in 1857 was a new, revised sheet VI published, followed by sheet numbers II (1858), V (1862) and IV (1865). In 1860 a new 'Verklaring van de teekens' (explanation of [conventional] signs) was published. In 1865 the revision of sheets VIII and IX was started but, due to the combination of Leydenroth's advanced age and the declining state of the copperplates, they could not be completed. The definitive ending of the map came in 1877 with Leydenroth's retirement.

Van het *Nieuw Groot Zeekaart Boek* was tot voor kort, toen het opdook in de Verenigde Staten, geen enkel exemplaar bekend (zie afbeelding 1). Ook van andere atlassen van Hendrick Doncker II zijn weinig exemplaren bekend. Om zijn publicaties te onderscheiden van die van zijn vader schreef hij zijn naam ook wel als Hendrik Donker. Het teruggevonden werk bestaat uit dubbele, drie- en vierdubbele foliokaarten, dat wil zeggen afgedrukt op een dubbel folio of op een dubbelfolio met een derde blad toegevoegd en ingevouwen ter éener zijde of op een dubbel folio met een derde en vierde blad aan beide zijden ingevouwen. Bij een aantal van deze grote kaarten is sprake van twee aaneengeplakte zeekaarten als dubbelblad in plaats van een dubbelfolio papierformaat als basis (zie afbeelding 2), zoals het blad *Noord en Oostzee*.

Andere zeekaarten zijn gedrukt van één grote koperplaat, zoals de *Nieuwe Groote Verbeterde Wassende Grade Paskaart Verthoonende voornaemste Zeekusten van Europa* (zie afbeelding 3).

Alle kaarten hebben de oorspronkelijke volle kleuren en zijn gedrukt op papier dat ook al in de oorspronkelijke uitgave was gedoubleerd om de kaarten minder kwetsbaar te maken.

De atlas toont de Europese kusten op grote schaal, noordwaarts van Amsterdam tot Nova Zembla en Archangel, en zuidwaarts van Amsterdam tot en met de gehele Middellandse Zee, en concentreert zich dus op de voornaamste Nederlandse handelsroutes. Daarnaast toont de atlas ook de route naar Indië rond Afrika, de Stille Zuidzee en een deel van Noord- en Zuid-Amerika.¹

Jason Hubbard en Frederik Muller

Verloren gegaan en weer teruggevonden

Het Nieuw Groot Zeekaart Boek van Hendrick Doncker II (Amsterdam 1714)

De vondst van deze atlas is om een aantal redenen belangrijk. In de eerste plaats omdat de atlas een aantal niet eerder bekende zeekaarten bevat: elf van Doncker en een van Gerrit van Schagen. In de tweede plaats omdat de atlas aantoont dat Hendrick Doncker II – in tegenstelling tot wat er over hem beweerd werd – een actieve kartografische uitgever was. Het tijdstip tot wanneer hij als kaarten-uitgever actief was kan nu worden gesteld op 1714. In de derde plaats bevat

de atlas zowel zeekaarten met een gelijke breedteprojectie als zeekaarten met wassende breedtes, als het ware de schipper de keus latende welke kaart hij wilde gebruiken, een nieuw verschijnsel in

zeeatlassen. De atlas bevat bijvoorbeeld een tweetal zeekaarten van bijvoorbeeld Europa en ook van de Noordzee (afbeelding 4 en 5), de een met wassende breedten² en de ander met gelijke breedten van hetzelfde gebied. Een detailtekening (afbeelding 6) toont de gebruikers hoe zij de schaal van de wassende breedten moeten gebruiken. In de vierde plaats illustreert deze atlas van Doncker de trend om, in plaats van dubbelfolio-zeekaarten, drie- of vierdubbele folio kaarten opgevou-

wen op te nemen in de nieuwe zeer grote atlassen. Aan het begin van deze ontwikkeling stond de *Neptune François* die in 1693 in Parijs en Amsterdam werd gedrukt. De beoogde maat van het boek-

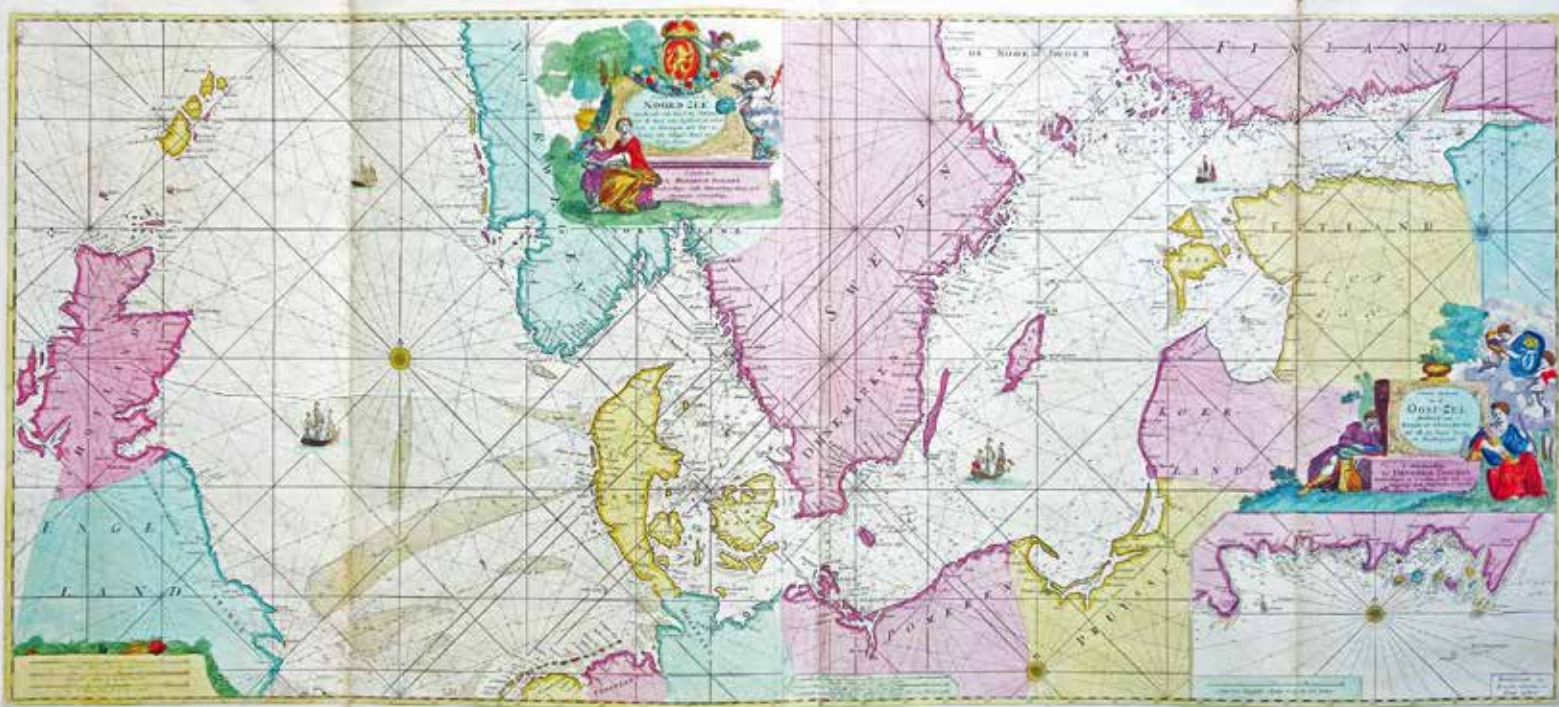
1. Titelpagina van het *Nieuw Groot Zee-Kaart-Boek* van Hendrick Doncker II, Amsterdam 1714. Ook alle volgende afbeeldingen zijn in dit boek te zien. Collectie Frederik Muller.

J. Hubbard verzamelt al decenia lang kaarten. Hij heeft gepubliceerd in *Imago Mundi* en MapForum en is de schrijver van *Japoniæ Insvlæ: the Mapping of Japan*. Hij is Fellow van de Royal Geographical Society, en lid van the Club of Odd Volumes in Boston MA en van de International Map Collector's Society in Londen.

Dr. F. Muller (1946) is sedert 1993 antiquaar en gespecialiseerd in kaarten, boeken en manuscripten die betrekking hebben op de vroege Europese ontdekkingsreizen.

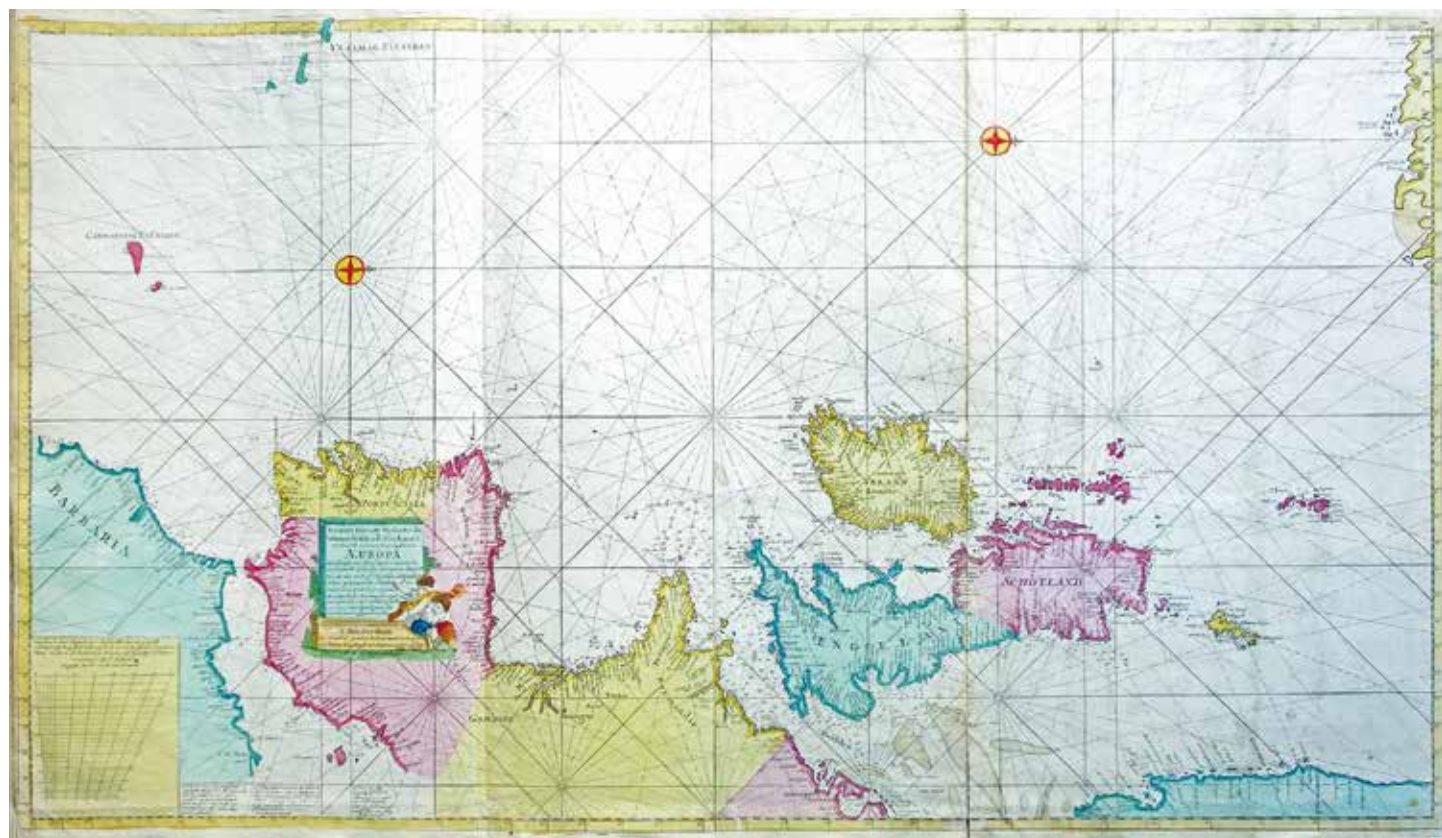
2. Groot formaat zeekaart, vervaardigd door twee kaarten, Noord- en Oostzee, aan elkaar te plakken. Collectie Frederik Muller.

blok van de atlas van Doncker van 1714 was 63 x 52 cm, maar de hier besproken atlas meet 63 x 36,5 cm. Uitgevouwen meten de meeste kaarten circa 62 x 104 cm. Dat grote formaat stelt de kartograaf in staat veel meer details op te nemen (afbeelding 7).

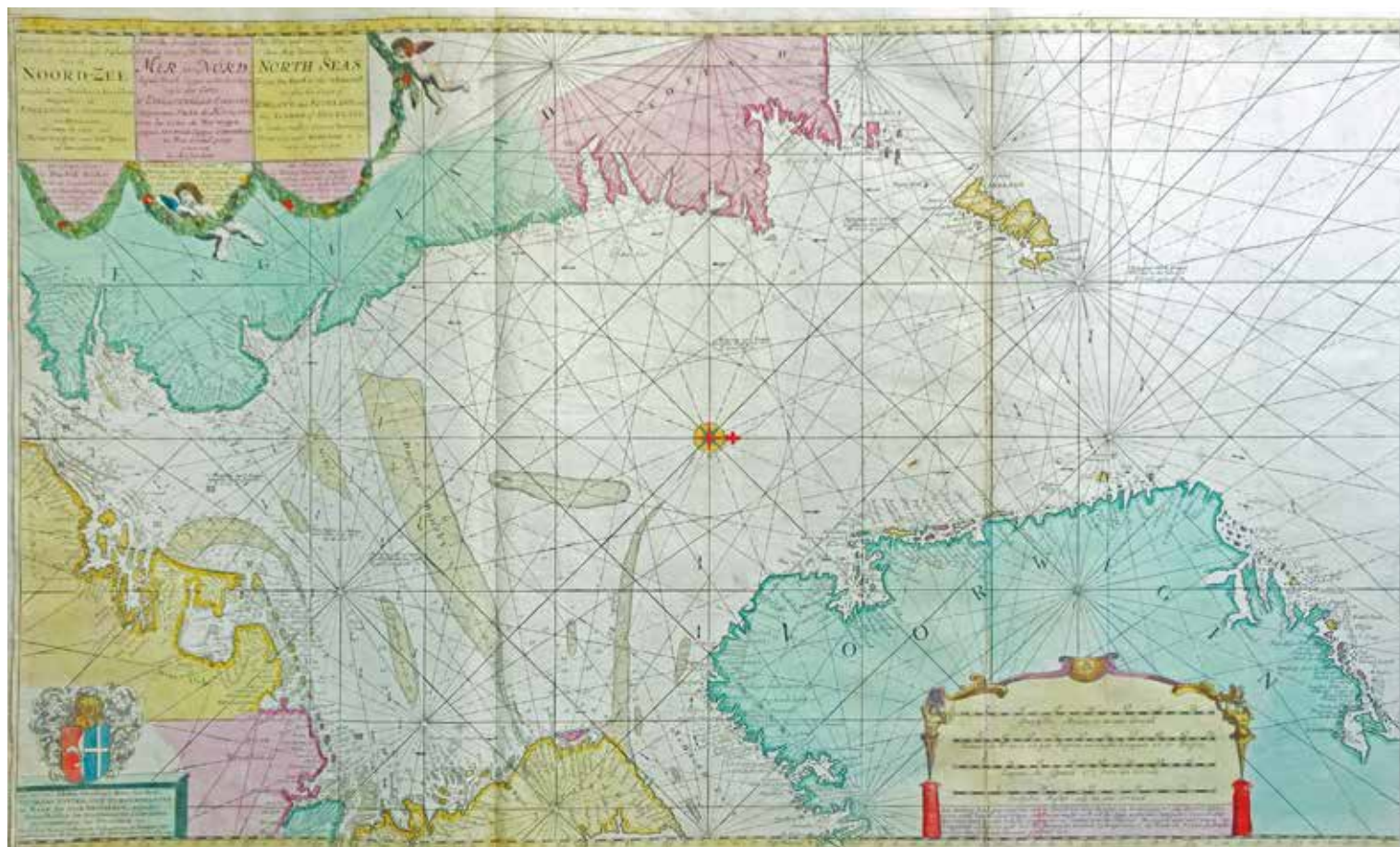
De vondst van deze atlas leidt ook tot de vraag waarom er zo weinig van de grote atlanten van Doncker II, of de ervoor be-

doelde grote zeekaarten, bewaard zijn gebleven. De allervroegste zeeatlassen vervaardigd door Doncker Sr zullen in een beperkt aantal gedrukt en bewaard zijn. Van Donckers *Zee Atlas of Water Waereld* uit 1659 is bijvoorbeeld slechts één exemplaar bekend, in de National Library in Canberra. Zo kan het ook zijn gegaan met de enkele, op bestelling vervaardigde zeeatlassen van Doncker II. De provisorische titelpagina van de atlas uit

1714 wijst in die richting. Er werd een oude, uit 1667 stammende gravure voor gebruikt, waar onhandig een tekst overheen is gedrukt. Dat zou niet gebeurd zijn voor een oplage van 500 exemplaren. Maar voor de individuele zeekaarten werden nieuwe grote platen gegraveerd om ze te drukken, en men zou verwachten dat dat alleen zou gebeuren als de uitgever hoopte er een behoorlijk aantal exemplaren van te kunnen verkopen.

3. Groot formaat zeekaart, van een enkele koperplaat gedrukt: *Nieuwe Grootte Verbeterde Wassende Grade paskaart Verthoonende voornaemste Zeekusten van Æropa*. Collectie Frederik Muller.

4. Set kaarten met gelijke (afbeelding 4) en wassende breedte (afbeelding 5 van de Noordzee. Collectie Frederik Muller.

Maar waarom zijn die extra grote en zeer gedetailleerde zeekaarten die Doncker II vervaardigde dan verdwenen?

De samenstelling van de atlas

De atlas bevat twee inhoudsopgaven: één gedrukte en één in manuscript. Volgens het gedrukte register zou de atlas moeten bestaan uit 28 kaartbladen maar het waren er ook toen al slechts 27.³ Vijf van die 27 kaartbladen zijn gemaakt door twee zeekaarten aaneen te plakken: Europa rond en plat; Noordzee & Oostzee; Barbaria & de Westkust van Afrika tot Cabo de Bona Esperanza; Oost-Indië van de Cabo de Bona Esperanza tot Japan; Ceylon en de Zuid-zee. Er waren dus 32 zeekaarten in de oorspronkelijke atlas op 27 kaartbladen. Van die 27 kaartbladen in het gedrukte register missen er nu vijf: Noorderdeel van America; Oostzee in 4 delen, 't eerste deel; Zeeuwsche en Vlaamsche banken; West Indien gelijkgradig; West Indien op wassende graden. Er zijn ook twee bladen waar één van twee kaarten van mist: Brasil-Nieuw Nederland in het groot en het Oostelijk deel van Oost-Indien. Er missen dus vijf kaartbladen en twee zeekaarten, in totaal zeven. Van de oorspronkelijke in 1714 gedrukte atlas

van 32 zeekaarten op 27 kaartbladen blijven dus over 25 zeekaarten op 22 kaartbladen.

Het manuscriptregister toont dat kort na 1714 acht kaartbladen aan de oorspronkelijke atlas zijn toegevoegd met daarop twaalf kaarten, zodat de atlas toen moet hebben bestaan uit 44 zeekaarten op 35 bladen. Van dit nieuwe totaal van 35 kaartbladen ontbreken er nu elf en van de 44 kaarten ontbreken er nu veertien; er blijven dus over 24 kaartbladen met daarop dertig zeekaarten.

Van de dertig overgebleven zeekaarten zijn er 29 vervaardigd door de Donckers (vader en zoon). Elf van die 29 zeekaarten, allen van Doncker II, zijn nooit eerder beschreven. De enige kaart die niet van de Donckers afkomstig is die van Gerrit van Schagen (de Europa-kaart) was evenmin eerder bekend. De atlas bevat dus 12 niet eerder beschreven zeekaarten.

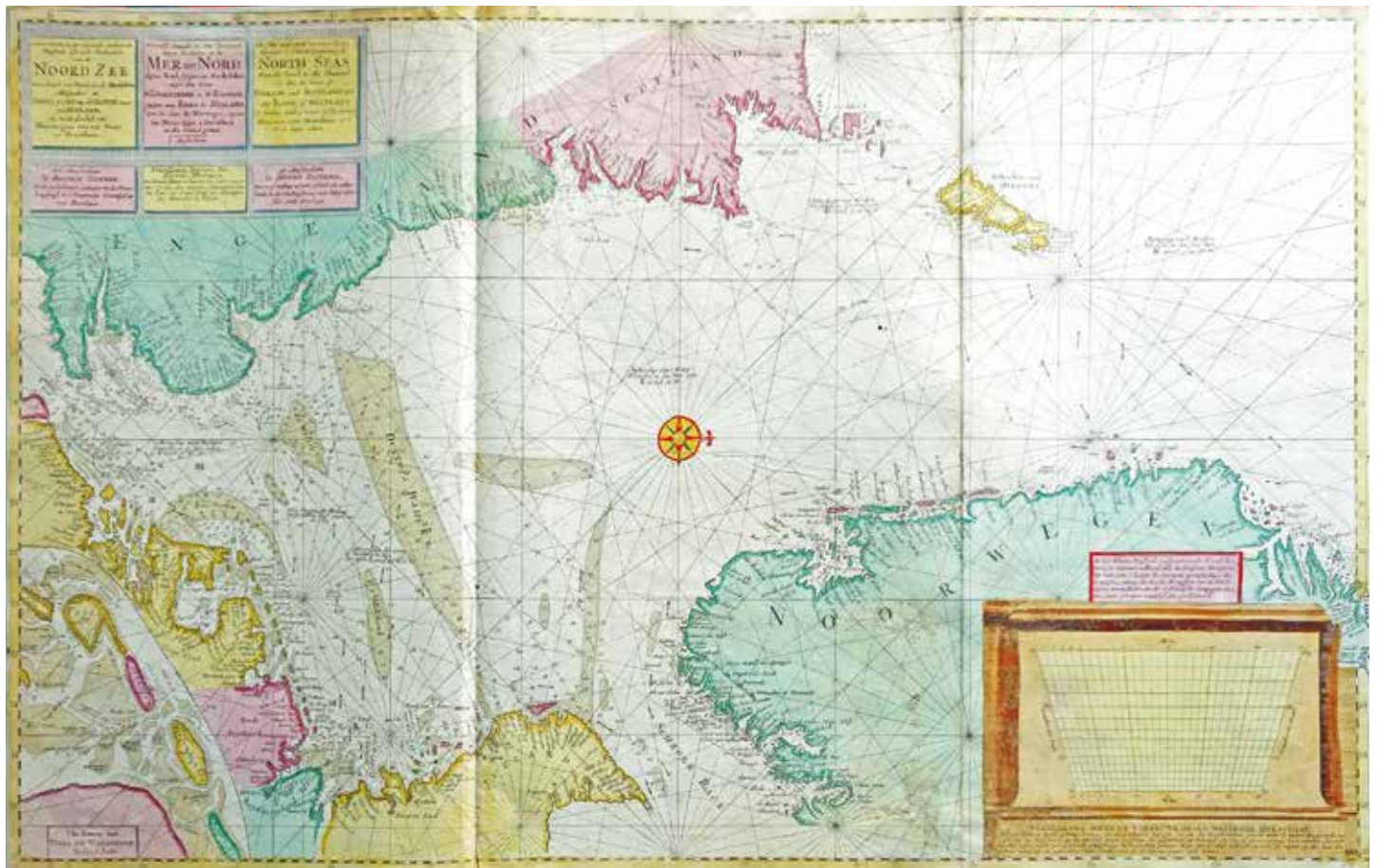
Achtergrond

In deel vier van zijn standaardreferentiewerk over Nederlandse atlanten, *Atlantes Neerlandici*⁴⁻⁵ geeft Koeman een overzicht van de informatie die rond 1970 be-

kend was over vader en zoon Doncker en hun levenswerk. Na de vermetele eerste zeeatlas van Arnold Colom van 1654-1658 was Hendrick Doncker in 1659 de eerste kartograaf die een zeeatlas uitbracht.

Alle koperplaten van Colom werden later door Doncker aangekocht en vanaf 1675 gebruikt in een nieuwe serie atlanten met de titel *De Nieuwe Groote Vermeerderde Zee-Atlas ofte Water-Werelt*. Deze atlanten bevatten gewoonlijk zo'n vijftig zeekaarten, maar dat kon uitlopen tot honderd of meer, zelfs gedrukt op 'Reael of Elephantpapier' (olifantspapier) volgens de advertenties van Doncker vermeld bij Koeman.⁶

Vader Doncker stierf in 1699 en zijn zoon, die ook Hendrick (of Hendrik) Doncker heette, zette de zaken voort tot zijn dood in 1739. Ondanks die lange tijdsspanne kennen we slechts zeer weinig atlanten van de hand van Doncker jr. Koeman vermeldt slechts één ongedateerd exemplaar van de *Nieuwe Groote Vermeerderde Zeeatlas*, aanwezig in de bibliotheek van het Scheepvaartmuseum in Amsterdam. Omdat er een kaart van de rivier de Don in is opgenomen wordt verondersteld dat deze na 1705 is uitgegeven. Koeman vermeldt ook het bestaan van een ander

5. Set kaarten met gelijke (afbeelding 4) en wassende breedte (afbeelding 5) van de Noordzee. Collectie Frederik Muller.

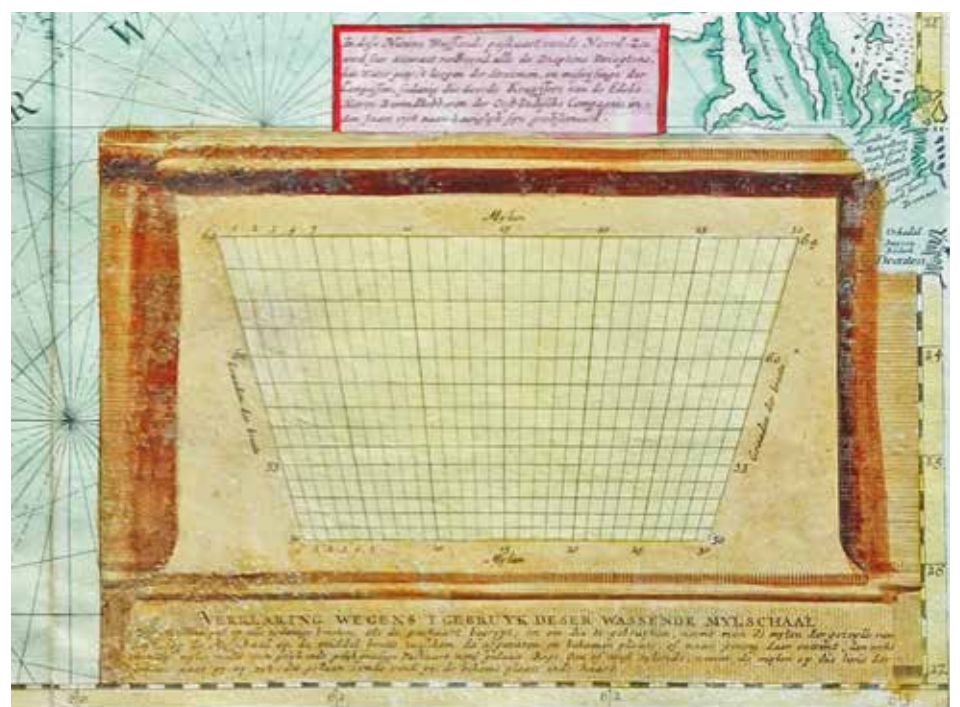
exemplaar van het *Nieuw Groot Zeekaartboek*, gedateerd 1712, vermeld in de in 1875 uitgekomen catalogus van Frederik Muller *Catalogue of Books, Maps, Plates on America* (Muller 1875⁶). Koeman concludeert, omdat hij die atlas nooit heeft kunnen zien: *"Obviously this is a collection of portolan charts. The title does not refer to a regular produced sea-atlas."* Die veronderstelling blijkt nu onjuist te zijn.

Frederik Muller beschreef in 1875 de inhoud van de Donckeratlas uit 1712 als *"28 large folding maps in colours and gold. Very large folio. No reproduction of the former editions but a new set of charts of double the size of the former, amongst which 4 of America: the Northern parts with Greenland, Hudson's Bay etc; Brazil with the Caraiib Islands and New Netherland; the W.I. Islands; and a very large chart, embracing almost the whole American coast"*. De atlas werd waarschijnlijk verkocht aan Henry Stevens, en is nooit meer gezien. Toen er in april 2014 beelden opdoken van dezelfde reusachtige zeekaarten op de New York Book Fair, zorgden ze voor grote opwinding bij de vier generaties jongere Frederik Muller: de lang verdwe-

nen Doncker zou weer teruggevonden zijn! Toen de atlas uiteindelijk verworven was, bleek het echter om een andere editie te gaan, namelijk van 1714.

De Donckers

Hendrick Doncker (I) (1625-1699) was vanaf 1647 boekhandelaar en scheepsbevoorrader in Amsterdam. Hij specia-

6. Aanwijzing voor zeevarenden hoe om te gaan met de schaal van wassende breedten. Detail van de kaart van de Noordzee. Collectie Frederik Muller.

liseerde zich op de zeevaart: zowel op zegidsen, zeekaarten en zeeatlassen als op instrumenten voor zeevarenden. Zijn zoon Hendrick (II) (1664-1739) nam de zaak na de dood van zijn vader over, en ging door met het publiceren van boeken onder de familienaam. Van de latere uitgaven die aan Doncker II kunnen worden toegeschreven vermeldt Koeman twee *Zee-Spiegel's* (1703 en 1704); twee '*Straets-boecken*' ofwel atlassen van de Middellandse Zee (1704 en 1708), twee *Zee Atlassen* (1701 en 1705) en een vermelding in een catalogus van een niet teruggevonden *Zeekaartboek* uit 1712. De laatste uitgave die Koeman gezien heeft was het *Straet-Boek* van de Middellandse Zee (1708) dat zich nu in de bibliotheek van het Scheepvaartmuseum bevindt.

Zeeatlassen in Nederland

De Nederlanders hebben hun Gouden Eeuw te danken aan de zee. Ze waren al vanouds vissers en handelaren op de Oostzeelanden, en ze bereikten Indië in 1596 langs de route van de Portugezen. Vanaf dat moment namen de investeringen in scheepsbouw, reizen en handel op een astronomische manier toe. De wetenschap die dat moest ondersteunen, de kartografie inbegrepen, groeide navenant. De eerste Nederlandse zeeatlassen waren de *Spieghel der Zeevaerd* van Lucas Janszoon Waghenaer (1584) en het *Caertboeck vande Midlandtsche Zee* van Willem Blaeu en zijn concurrent Johannes Janssonius vervaardigden hun zeeatlassen rond 1625, maar ze beperkten zich eerst nog tot de Europese kusten. De eerste Nederlandse zeeatlas die de hele wereld bestreek is óf de *Waterwereld* die Janssonius in 1650 uitbracht, óf de *Zee Atlas* van Arnold Colom (1654/58), waarvan de oorspronkelijke editie slechts zestien zeekaarten bevatte. Tussen 1650 en 1700 brachten vier producenten van zeeatlassen, Jacob Colom, Hendrick Doncker, Pieter Goos en Jacob Lootsman, vergelijkbare atlassen uit met een steeds groter aantal zeekaarten in toenemend detail; vaak werkten ze ook samen bij het drukken van die atlassen. Koeman vermeldt de samenwerking tussen Hendrick Doncker I en Pieter Goos, die van 1655 dateert, toen Doncker de *Zee-Spiegel* van Goos verkocht met zijn eigen adres op het titelblad (Koeman, 1970: 173-4). Deze atlassen werden vervaardigd voor de Europese markt, en werden uitgebracht in het Nederlands, Frans, Engels, Duits, Latijn, Spaans en zelfs Portugees. Er zijn waarschijnlijk meer dan

tweehonderd verschillende zeeatlassen gedrukt. Van die zeeatlassen waren in de tweede helft van de zeventiende eeuw die van Doncker het beste geactualiseerd (Koeman 1970:154).

Groot formaat foliozeekaarten

In het jaar 1693 werden voor het eerst Franse zeekaarten (Sanson, Jaillot) gegraveerd en gedrukt, eerst in Parijs en vervolgens in Amsterdam bij Pieter Mortier. Deze zeekaarten hadden een groot formaat, en waren gedetailleerd en uitgebreid versierd – dat was iets waar ook de Van Keulens mee waren begonnen. De nieuwe trend in het maken van zeekaarten was: groter is beter!

Doncker II volgde deze trend, of misschien stond hij zelf aan het begin ervan, met zijn *Nieuw Groot Zeekaartboek* (Doncker 1712; 1714). Alle nieuwe kaarten die door Doncker II getekend zijn, hebben een groot formaat. Zij waren op grote schaal getekend en werden soms afgedrukt van één grote koperplaat, soms van meerdere. Of het om één of meerder platen gaat kan worden vastgesteld op basis van de al of niet absolute en volledige continuïteit van zowel de moet als van de gedrukte tekst en zelfs de letters. Exclusief voor deze atlas is een aantal zeekaarten getekend, op basis waarvan vervolgens koperplaten gegraveerd zijn. En desondanks vinden we hier elf nog niet eerder vermelde zeekaarten van Doncker! Aangezien het maximum formaat van een dubbel folio papiervel gewoonlijk 56 (hoogte) bij 64 of 68 cm (breedte) mat, is het foliopapier hier op een andere manier gebruikt: het werd in de lengterichting in de pers ingevoerd, dat wil zeggen met horizontale kettinglijnen in oblong folio, hetgeen resulteerde in bladen van 64-68 cm (hoogte) bij 58 cm (breedte). Op twee van deze aaneengeplakte bladen kon nog net een koperplaat van 62cm (hoogte) bij 104 cm (breedte) worden afgedrukt. De grote, op één koperplaat gegraveerde zeekaarten moeten op deze, van te voren aan elkaar geplakte, vellen zijn afgedrukt, op reusachtige drukpersen. En die bestonden zeker in Amsterdam, zoals bewezen wordt door de grote op perkament gedrukte zeekaarten die daar vervaardigd waren. Er is een op perkament gedrukte zeekaart van Blaeu bekend uit 1625, die 100 bij 75 cm meet, en het formaat van 72 bij 90 cm is sedertdien redelijk gebruikelijk voor op perkament gedrukte zeekaarten (informatie van Hans Kok). Er zijn nog

meer voorbeelden (zie ook de beschrijvende catalogus) van twee op oblong dubbele foliovellen gedrukte zeekaarten die vervolgens werden uitgeknipt om aan elkaar gemonteerd te kunnen worden, zoals dat bij de kaart *Noord en Oost Zee* gebeurde.

Het formaat van de gedrukte titelpagina doet veronderstellen dat Doncker een zeeatlas voor ogen had die 62 bij 53 cm mat, en dus nog groter was dan de *Nep-tune François* (62 x 48 cm). Het gegraveerde titelblad en het gezette schrift staan in het midden van het blad. Het formaat suggereert dat de atlas vervaardigd was voor een rijke handelaar, reder, of wellicht zelfs voor de admiraliteit, en zeker niet bedoeld was voor gebruik op zee door kapiteins of stuurlieden. Ook het feit dat de kaarten volledig zijn ingekleurd doet dat veronderstellen. De individuele kaarten in de atlas, die ook apart verkrijgbaar waren, moeten vanwege hun grote schaal en de grote mate van detail over stromingen, dieptes en de magnetische declinatie bijzonder nuttig geweest zijn, en moeten derhalve in grote aantallen verkocht zijn. Ondanks het feit dat veel van die groot formaat zeekaarten op schepen gebruikt zijn en derhalve makkelijk beschadigd raakten en verloren gingen, zou men toch verwachten dat er meer van bewaard zouden zijn gebleven, zoals in marine-archieven, maar dat is nauwelijks het geval. Ons exemplaar van het *Nieuw Groot Zeekaartboek* uit 1714 is echter in een vroeg stadium gevouwen tot zijn huidige formaat van 62,4 x 36,5 cm en dat feit heeft het mogelijk van de ondergang gered.

De samenstelling van de Doncker atlas van 1714

De atlas bevat een gedrukte titelpagina met, op de achterkant, een gedrukte inhoudsopgave van 28 zeekaarten; niet veel later werd er een handgeschreven inhoudsopgave van 35 zeekaarten bij ingebonden. Alle kaarten zijn gedrukt op dubbel foliopapier en zijn vol ingekleurd. De binding van de atlas is ook eigentijds en bijna geheel intact; alleen de voorste kaartbladen beginnen iets los te raken, een probleem dat recentelijk hersteld is. De moderne band was in 2014 fragmentarisch en zo slecht dat die verwijderd is. Het boekblok wordt nu in een speciaal daarvoor vervaardigde doos bewaard. De atlas werd in twee fasen vervaardigd: in de eerste fase bestond hij uit 27 kaartbladen zoals aangegeven op de gedrukte

7. De mate van detail die is opgenomen in deze zeekaarten, als voorbeeld Zeeland. Collectie Frederik Muller.

inhoudsopgave (zie ook voetnoot 3, maar overigens overeenkomend met de beschrijving in de catalogus van Frederik Muller van 1875); in de tweede fase, iets later, werden nieuwe zeekaarten en landkaarten toegevoegd zoals aangegeven op de handgeschreven inhoudsopgave.

De zeven van de in de oorspronkelijke gedrukte inhoudsopgave genoemde kaarten die ontbreken zijn de volgende:

Nr 3: *t Noorderdeel van America nevens Groenland*. Volgens Muller was dit één blad van de in 4 bladen uitgevoerde zeekaart van Amerika.

Nr 9: *de Oostzee in vier folien*, eerste deel.

Nr 16: *De Zeeuwsche en Vlaamsche Banken*.

Nr 26 b: *Ooster deel van Oost Indien*. Deze kaart had geplakt moeten worden aan de wel aanwezige zeekaart Wester deel van Oost Indien.

Nr 23 b: *De Caribische Eylanden in het groot*.

Nr 24: *West Indien. Bocht van Mexico, plat*.

Nr 25: *Ditto (West-Indien) op wassende graden, strekkende van Holland tot Cabo Bona Esperancae*, 4 Folien. Dit moet een andere van de reusachtige zeekaarten zijn die Muller vermeldde in 1875, mogelijk de West-Indische Paskaart.

Een aantal andere kaarten is toegevoegd aan deze oorspronkelijk uit 27 bladen bestaande zeeatlas. De later toegevoegde zee- en landkaarten zijn twaalf kaarten op acht kaartbladen en hier genummerd volgens de handgeschreven catalogus:

Nr 1 (a en b): *Hemelsch en Aardsch globen ofte Pleijnen*.

Nr 2 (a en b): *De Wereld-Caart en de Stad Amsterdam*.

Nr 23: *De Archipelagusche Eylanden in't Groot*, 4 Folien.

(Mogelijk de bij Koeman vermelde zee-kaarten: Don 29 [126]).

Nr 25 (a): *Paskaart van Guinea en Angola*.

Nr 25 (b): *Paskaart van Guinea tot de oostkust van Brasilia (t Wagenpad)*.

Nr 30 (a): *Golf van Bengala*.

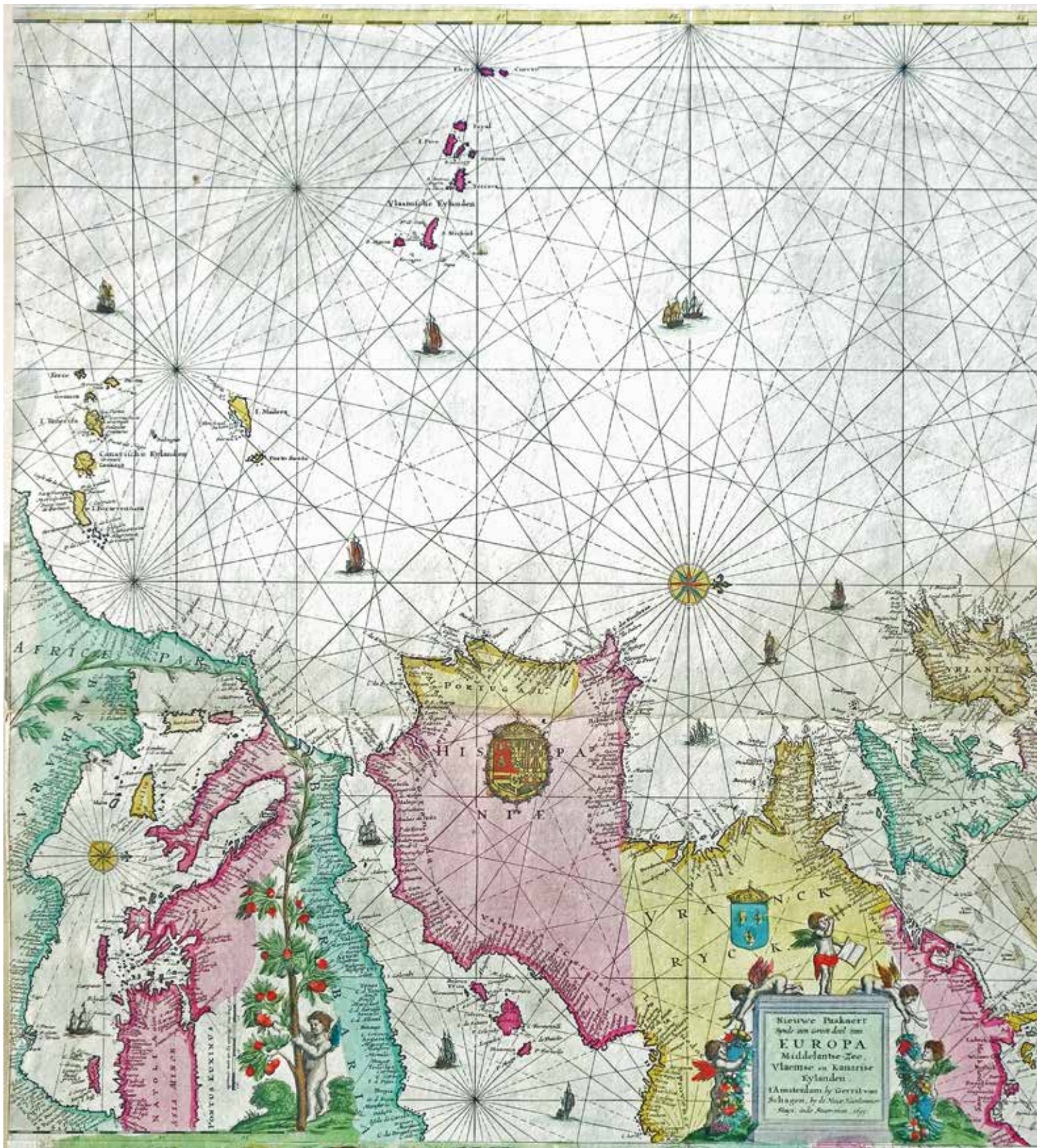
Nr 30 (b): *Noordoost kust van Asia (Tartarie)*.

Nr 32: *Guiana en Suriname in't Groot*. (Mogelijk Koeman: Don 29 [102; 103]).

Nr 34: *Na 't Rond en 't Zuid deel van Amerika, Plat*. (Mogelijk Koeman: Don 29 [77]).

Nr 35: *Cbile, Peru, Hispania Nova, Nova Granada, California, Nova Francia, Nova Anglia*. (Mogelijk Koeman: Don 29 [21]).

Van de dertig nu nog aanwezige zeekaarten zijn er 29 van de hand van Doncker; ze dragen op één na ook allen de naam van Doncker. Van de 29 zeekaarten van Doncker zijn er achttien eerder beschreven. Een ongebruikelijk aspect is dat een aantal van die bekende kaarten versneden is en aan elkaar geplakt om een bepaald gebied op één grote, gevouwen kaart weer te kunnen geven. Dat plakken moet door Doncker zelf gebeurd zijn toen de atlas werd samengesteld, zoals de inhoudsopgave aangeeft. De zes aangeplakte kaarten zijn: (I) Europa; (II) Noord- en Oostzee; (III) de Atlantische kust van Afrika; (IV) de Atlantische Oceaan; (V) Ceylon en de Stille Oceaan en (VI) de

8. Niet eerder vermelde zeekaart van Europa door Gerrit van Schagen. Collectie Frederik Muller.

Golf van Bengalen en de kust van Tartarije. Aangezien deze aaneengeplakte kaartparen niet altijd op dezelfde wijze georiënteerd zijn en samen te groot kunnen zijn om in de atlas te passen, zijn ze soms kort afgesneden.

De twaalf niet eerder beschreven zee-kaarten zijn:

3. (b): Nieuwe Paskaert | Synde een Groot-deel van | EUROPA | Middellantse-Zee, | Vlaemse en Kanarise | Eylanden. | t'Amsterdam by Gerrit van | Schagen,

by de Nieuwe Haerlemmer | Sluys, inde Stuer-man. 1695. Inzetkaart met de Oostelijke Middellandse Zee. - 51.5 x 62 cm. Gerard Lucasz, ook wel Gerrit van Schagen of van Schaagen; in het Latijn: Gerardus à Schagen (ca. 1642-na 1690) was

een Amsterdams kartograaf. Hij woonde en werkte in Amsterdam, in de Haarlemmerstraat in het huis met het teken "In de Stuurman". Hij werd voor het laatst vermeld bij het overlijden van zijn vrouw Gertruij Govers van Schendel/Schijndel,

in de Nieuwezijds Kapel op 29 september 1690. (zie afbeelding 8).

5: Nieuwe Groote en seer Curieuse | verbeterde Gelykgradige Paskaert | van de | Noord-Zee | Streckende van Texel tot de Hoofden | Mitsgaders de | Engelsche en Schotse kust, tot Hitland, | als mede de Cust van | Noorwegen van ter Neus | tot Dronthem. tot Amsterdam | by Hendrik Donker. . . - 60 x 100 cm. Inzetkaart: 't Inkomen van | Texel en Vliestroom | In Groot besteck. - Zonder schaalstok. - 12.5 x 17.5 cm.

Van een enkele koperplaat gedrukte dubbel-folio zeekaart. Op de kaart staan pijlen die zeestromingen aangeven. Romeinse cijfers geven de tijd aan waarop het bij volle of nieuwe maan hoogtij is. Er staan zes vermeldingen van de magnetische variatie voor het jaar 1708. In een cartouche wordt de kaart opgedragen aan Nicolaas Witsen.

6: Nieuwe Groote, en seer Curieuse verbeterde | Wassende Graade Paskaart | van de | Noord Zee | Streckende van Texel tot de Hoofden | Mitsgaders de | Engelsche en Schotse kust, | tot Hitland, | als mede de Cust van | Noorwegen van ter Neus | tot Dronthem. Mitsgaders de | Engelsche en Schotse kust, | tot Hitland, | als mede de Cust van | Noorwegen van ter Neus | tot Dronthem. | tot Amsterdam | by Hendrik Donker... - 62 x 100 cm. Van een enkele koperplaat gedrukte dubbel-folio zeekaart. De op de kaart aangegeven pijlen geven zeestromingen aan. Romeinse cijfers geven de tijd aan waarop het bij volle of nieuwe maan hoogtij is. Er zijn zes vermeldingen van de magnetische variatie voor het jaar 1708. In een inzet staat een schaal voor wassende breedten.

8: Nieuwe Accurate Paskaart | om sonder miswysingh te | vaaren door de | Sont en Belt. |t' Amsterdam by Hendrick Doncker. 58x97 cm.

Inzetkaarten: a) linksboven. 11 x 13 cm. blanco. b) (Vaarwaters naar de Oslofjord) -- 9 Duytsche Mylen 15 in een Graad = 10.9 cm [et al.]. - 14.5 x 13 cm. c) (westkust van Jutland). - 9 Duytsche Mylen 15 in een Graad = 10.9 cm. [et al.]. - 19.5 x 39.5 cm.

(Kattegat, Schagerrack, Mecklenburger Bocht en Zatuka Pomorska.) Drie afzonderlijke schaalstokken.

13: Geotroyeerde | Zee-Caart | verthoonende het Noorder Deel van | Europae. |

Opgedraagen aan de wel Edle Heer | d'Heer Philip Almonde. | Admiraal van Hollandt en | West Vries Landt, | 't Amsterdam, | Gedrukt by Hendrick Doncker | Anno 1706. | Reynier Berkelbach fecit. 60 x 96.5 cm.

Inzetkaarten: a) De Rivier van | Kola in t'Grootd. - 2 Duytsche Mylen 15 in een graad = 6.8 cm. - 29 x 34.5 cm. b)

'T Nieuwe Diep van Archangel. - 2 Duytsche Mylen = 7.5 cm. - 11 x 40 cm.

Breedteschaal langs de meridianen aan de rand [en tevens lengteschaal langs de onder- en bovenrand]. Gedrukt van een enkele koperplaat op vier bladen papier (zie afbeelding 9).

14: Nieuwe Groote Verbeterde | Was-sende Grade Paskaart | Verthoonende voornaemste Zeekusten van | Europa | Streckende van Texel tot de Canarische, | en vlaemsche Eylanden, Seer nut, en dienstich | voor die naer Oost, of west jndien, mitsgaders | Achter, of Benoorden Schotland om | Willenvaren, Synde tot groot-gemack | der Stuurlieden hierinne gevoegd | een Wassende Myl-Schaal, opwelke | seer neten vaardigh de gezeylde | verheden kunnen afgepast werden. | t'Amsterdam | by Hendrick Donker... | Reynier Berkelbach fecit. 60.5 x 105 cm. Breedte schaal langs de meridianen aan de rand. Gedrukt van één enkele koperplaat.

15: Nieuwe groote en seer Curieuse Gelykgradige Paskaart | van t' Zuydelykste gedeelte der | Noord Zee | Strekkende van Texel tot aande Hoofden | Vertoonende de Zee kusten van Vriesland, Holland, Zeeland, | en Vlaanderen, mitsgaders een gedeelte van de Oostkuste | van Engeland. | Nieulyck uytgegeven tot Amsterdam | by Hendrick Donker. . . 60 x 103 cm. Gedrukt van één enkele koperplaat.

16: Paskaerte, van het inkommen van de | Maas, | Tot aan 't Eylandt Roosenburgh als mede 't | Inkommen van't Goereesche gat, tot | Aen oude Hoornsluys met hunne | Droogte en Diepte. | Seer Naeukeurig opgesteld. | Tot Amsterdam by Hendrick Donker . . . [Wouter Jonckman schulp. |

Paskaart | Van't Eylandt Roosenburg door de oude en | Nieuw Maas tot aan Dordrecht en van | daar door de Kill tot aan Oude hoornsluys | Met hunne Diepten en Droogten | Seer Naauwkeurig opgesteld, | Tot Amsterdam by Hendrick Donker ... 60 x 105 cm.

Gedrukt van één enkele koperplaat.

9. Een andere, niet eerder vermelde kaart van de noordelijke zeeën. Collectie Frederik Muller.

18: Nieuwe | Pas Kaart | Vande Geheele | Canaal | Tusschen | Engeland | en | Vrankryk. | Op | nieuw | oversien | vermeerderd | en | verbeterd. | T' Amsterdamb | by Hendrick Doncker . . . | R. Berkelbag fecit. 56 x 100 cm.

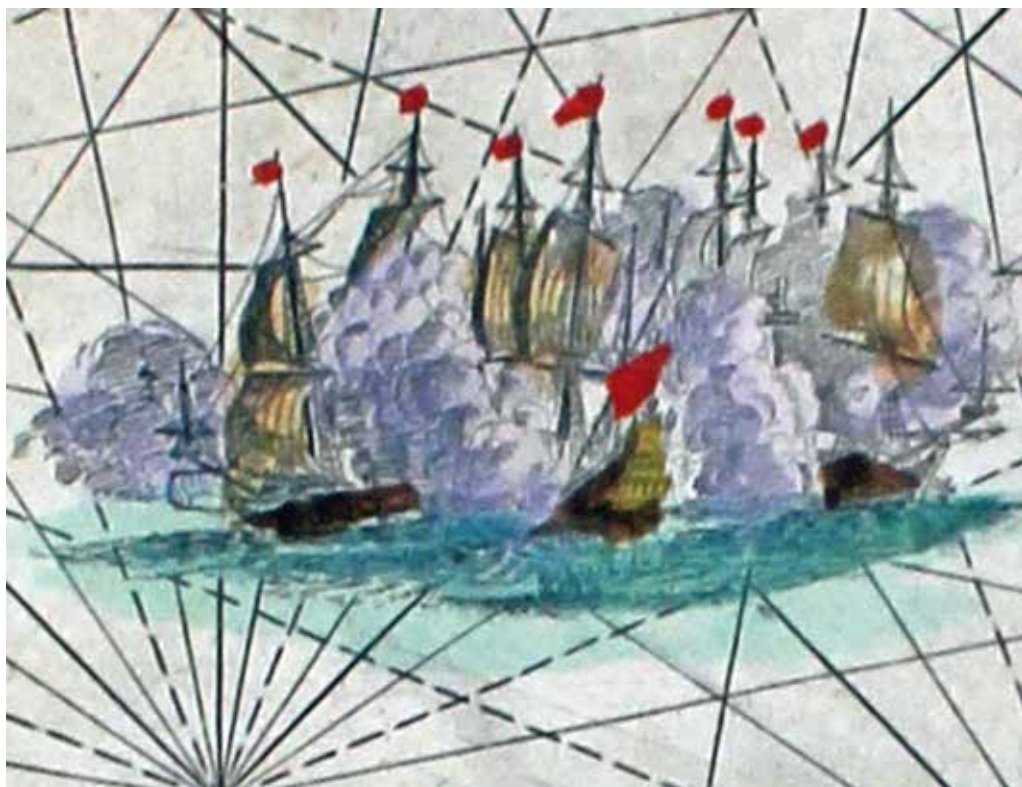
Een aanwijzing in de linker bovenhoek legt het gebruik uit van de pijlsymbolen en van de Romeinse cijfers. Gedrukt van één enkele koperplaat.

19: Nieuwe Groote En Seer Accurate | Pas-

kaart Vande | Bocht van Vrankryk | Biscaia en Gallissia Tussen t' Eyland Heÿ | Sant en Cabo Finis-Terrae, Verthoonende in | Seer Groot Besteck alle der Selver Custen, | Revieren, Dieptens, Droogtens & | Alles opsijn Behooreijhe Breete, en Dis- | tantie

Gelegd Naer Een Seer Curieuse Fransche Originele | Van Parys | Tot Amsterdam | By Hendrik Doncker. . . 60 x 106 cm. De titel wordt herhaald in het Frans, Engels en Spaans. Gedrukt van één enkele koperplaat.

10. Zeeslag (vignet op de kaart van t Eyland Ceylon). Collectie Frederik Muller.

20: Nieuwe groote, en seer Curieuse gelyk gradige | Paskaert verthoonende in seer groot besteck de | Custen van Portugal tusschen Cabo de | Finisterre en Cabo St. Vincent nieuylcx uytgegeven. | tot Amsterdam | by Hendrik Doncker. . . 58 x 102 cm.

21: Nieuwe Groote en seer Accurate Gelykgradige Paskaert | vande | Spaansche Zee | Streckende van Caab Clara tot Beseuÿden Caab Bajador, Waerinne wel Duÿ- | delick, en in Groot Besteck werd Verthoond t' Wester deel vant Canael, de Bocht van Vranckrick, de Custe van Portugal, Hispangien, en Barbaria met de | Vlaemsche, en Canarische Eijlanden & Nevens en Petinente Aftecke- | ninge van de Baÿ | Tot Amsterdam | By Hendrik Doncker. . . 105.5 x 62 cm. Inzetkaart: Baia de Cadiz - 20 x 25 cm. - Een Duÿtsche Myl. = 3.3 cm.

Samenvatting en conclusies

De Nederlanders domineerden in hun Gouden Eeuw de wereldmarkt voor zeekaarten en zeeatlassen. Van de manuscript zeekaarten en de op perkament gedrukte zeekaarten zijn er gewoonlijk slechts een enkele of een paar bewaard gebleven. Van de gedrukte atlaskaarten overleven echter vaak nog honderden exemplaren. De vondst van een zeeatlas met twaalf tot nu toe onbekende gedruk-

te zeekaarten vormt dan ook een bijzondere en onverwachte gebeurtenis.

Die vondst leverde elf niet eerder beschreven zeekaarten van Hendrick Doncker II op en één van de hand van Gerrit van Schagen. Al deze grote en gedetailleerde zeekaarten richten zich op de twee belangrijkste handelsroutes van de Nederlanders: op de Oostzee (de Baltische staten en Rusland) en op het zuiden (Spanje en Portugal). Ze werden dus ontwikkeld voor de meest intensief gebruikte Nederlandse handelsroutes, en boden daardoor de beste kansen voor een goede verkoop.

Het lijkt er op dat Hendrick Doncker II zijn best deed om zijn greep op de zeekaartenmarkt vast te houden, ook al was er toen al sprake van een afnemende Nederlandse dominantie. Eén manier om dat te doen was door gedetailleerde zeekaarten op groot formaat van de meest door Nederlandse schippers gevaren routes te produceren. De ongekende mate van detail, was belangrijk voor de schippers. Daarnaast vervaardigde Doncker II ook kaartparen met zowel wassende als gelijke breedtegraden van hetzelfde gebied. Dat was zijn antwoord op de toen geleidelijk opkomende voorkeur voor de wassende schaal bij navigatie. Van deze grote niet ingekleurde zeekaarten zijn

er slechts enkele bewaard gebleven. Ze werden gewoon gebruikt totdat ze op waren. Het is dus niet verwonderlijk dat we die weinige overlevende exemplaren terugvinden in enorme atlassen die speciaal voor rijke op het land verblijvende klanten zijn gemaakt en ingekleurd. Bij dergelijke atlassen was geen sprake van serieproductie: ze werden op bestelling vervaardigd zodat er maar weinig van zijn gemaakt. Toch duidt het bestaan van een speciaal gedrukte titelpagina en inhoudsopgave erop dat het bij de vervaardiging van atlassen met een dergelijk groot formaat, volledig ingekleurde zeekaarten, gebonden op 'oliphants' formaat, om meer ging dan individuele exemplaren. Dat wordt bevestigd door het door Muller in 1875 beschreven exemplaar van 1712. Het zijn juist deze atlassen die de niet eerder beschreven zeekaarten van Hendrick Doncker II voor ons bewaarden, kaarten die anders onbekend zouden zijn gebleven en voor altijd verloren.

Het vereiste geperfectioneerde drukexpertise en drukpersen om deze groot formaat zeekaarten van één enkele koperplaat te kunnen drukken. De kunst zulke grote koperplaten te vervaardigen en er in één drukgang twee (of zelfs vier) verschillende vellen papier mee te kunnen bedrukken vereist grote expertise. Na een lange en bloeiende periode van kaartproductie was die kennis en expertise in Amsterdam aanwezig. Het moet behoorlijk duur zijn geweest om die grote koperplaten te graveren en de voor dit formaat beperkte drukfaciliteiten in Amsterdam te benutten. Geen enkele zakenman zou dergelijke investeringen doen zonder het vooruitzicht van een goede verkoop. We moeten dus aannemen dat er veel van die groot formaat zeekaarten zijn verkocht. We kunnen veronderstellen dat deze zeekaarten, juist vanwege hun grote formaat, bij gebruik op zee extra kwetsbaar waren. Dat zou het verlies van veel niet ingekleurde exemplaren verklaren. Maar de ingekleurde en in atlassen ingebonden exemplaren moeten een grote aantrekkingskracht gehad hebben voor zowel reders, wetenschappers als verzamelaars. De hier beschreven atlas is pas het derde exemplaar van een van de grote zeeatlassen van Doncker dat bekend is geworden. De grootse opzet, het formaat van de kaarten, het kartografisch ontwerp en de twaalf niet eerder bekende zeekaarten maken dat deze vondst bijdraagt aan onze kennis en ons inzicht in de ontwikkeling

van de maritieme kartografie in de vroege achttiende eeuw in de Nederlanden.

Noten

- 1 Eerder geplaatst in *The Portolan*, journal of the Washington Map Society, nummer 95. Lente 2016, pp 7-35
- 2 De eerste twee zeekaarten van de atlas, beide van Europa, de ene plat en de andere rond, staan als aparte bladen in de gedrukte index van 1714, maar waren ook toen al tot één blad samengevoegd.
- 3 De gedrukte index noemt de beide Europakaarten als elk op een apart blad gedrukt. In het beschreven exemplaar van 1714 zijn beide kaarten echter aan elkaar gezet tot één groot blad.
- 4 Koeman, Cornelis: *Atlantes Neerlandici*. Amsterdam 1970. 6 Vols. Deel IV over zeeatlassen wordt op dit moment voor deel VII van de nieuwe uitgave van de *Atlantes Neerlandici* herschreven door de werkgroep Zeeatlassen onder leiding van Peter van der Krogt.
- 5 Muller, Frederik: *Catalogue of books, maps, plates on America*, part III, Amsterdam 1875.
- 6 Koeman 1970, Vol. IV p. 153.

Summary

Lost and Found: Hendrick Doncker II's Nieuw Groot Zeekaart Boek, Amsterdam, 1714 / Jason Hubbard & Frederik Muller

Unknown until this lone example surfaced recently in the United States, the *Nieuw Groot Zeekaart Boek* was one of the few surviving works by Hendrick Doncker II, the son (1664-1739). Composed entirely of double, triple and quadruple-folio charts of the major contemporary Dutch trading routes, the atlas shows the European coastline northwards from Amsterdam to Novaya Zemlya and Archangel, and southwards from Amsterdam to include the whole of the Mediterranean on a large scale. The atlas also documents the route to the Indies around Africa; the Pacific; and part of the Americas. The find is important for various reasons. First: the atlas contains 11 unrecorded charts by the Donckers and one by Gerrit van Schagen. Second: contrary to what has been suggested about him before, it shows that Hendrick Doncker II was actively publishing charts and atlases to at least 1714. Third: the atlas shows charts of equal latitude projection next to charts of the same area with increasing latitude as if wanting to provide the captain with the choice for navigation that suits him best; a new phenomenon. Fourth: this Doncker publication illustrates a development from double-folio, towards three or four double-folio, charts that are folded into very large atlases. This change began with the *Nephtune François*, printed in Paris and in Amsterdam in 1693.

The find also raises another question: why is it that so few of the late and new atlases, or large

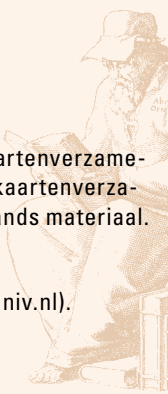
charts, by Doncker II survive?

One could suppose that he made serious efforts to hold on to the market of maritime charts in spite of the declining Dutch dominance at the time. One way to do so was to produce huge and detailed charts of the routes most frequently used by Dutch sailors, with an unprecedented amount of detail, important to the captains. Of these uncoloured printed charts used at sea few, if any, survive. They were simply used until they were destroyed. Small wonder, then, that those that *do* survive are to be found bound up as an enormous atlas, coloured especially for prestigious, land-based clients. As these atlases were not produced in series but rather on demand, few of them must have been made. The printing of a special title-page and index, however, suggests that atlases of these large charts, all in full colour and bound in an elephant binding, were produced in more than individual copies. It is precisely these that served as survival kits for the unrecorded Doncker II charts that otherwise would have remained undocumented and lost forever.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms

(m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Universiteitsbibliotheek Nijmegen

Robert Arpots & Eefje Roodenburg

Adres en contactgegevens

Postadres: Postbus 9100, 9100 HA Nijmegen

Bezoekadres: Erasmuslaan 36, 6525 GG Nijmegen

Website: <http://www.ru.nl/ubn/bibliotheek/bijzondere-collecties/>

Contactpersoon: Robert Arpots

E-mail: robert.arpots@ubn.ru.nl

Contact en raadpleging bibliotheek:

http://www.ru.nl/ubn/askyourlibrarian/askyourlibrarian_ep

Telefoon: (024) 3612436

1. Buitenkant van de UB

Toegankelijkheid

Materiaal uit de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen wordt geraadpleegd in de Leeszaal Bijzondere Collecties. De Leeszaal Bijzondere Collecties is voor het publiek geopend van maandag tot en met vrijdag van 11:00 uur tot 17:00 uur. Bezoekers dienen zich in de Leeszaal Bijzondere Collecties te legitimeren met een lenerspas van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen of met een geldig identiteitsbewijs. Gebruikers mogen het materiaal niet fotograferen. Verzoeken om scans kunnen worden ingediend bij de balie van de Leeszaal Bijzondere Collecties. De hele collectie is toegankelijk via de online publiekscatalogus, Picarta en Worldcat. De conservator verstrekt op afroep extra informatie en helpt, waar mogelijk, met het zoeken naar de juiste kaart.

Omvang

De Universiteitsbibliotheek Nijmegen bezit geen aparte kaartencollectie. De Bijzondere Collecties zijn bovendien nog niet thematisch of systematisch ontsloten. Het is dus niet bekend hoeveel atlassen er in de collectie voorkomen of hoeveel kaarten er voorkomen in de werken die gedrukt zijn vóór 1801. Een zoekactie op de bibliografische toevoeging "'krt'" levert 692 treffers op van gedrukte werken vóór 1801 waar kaarten en plattegronden in te vinden zijn. Tot de treffers worden ook de atlassen gerekend en dus is de collectie kaarten in boeken van vóór 1801 een

veelvoud van 692. Kaartmateriaal kan als gevolg van de beperkte ontsluiting alleen gevonden worden door zoeken op titel van de atlas of de titel van het boek met één of meer kaarten. Voor het negentiende-eeuwse materiaal kan zelfs niet geschat worden wat er mogelijk aanwezig is aan kaarten of plattegronden. Een zoekactie op het trefwoord "atlassen" levert slechts 82 treffers op, vervuld met atlassen over bijvoorbeeld huidziekten.

Profiel

De collectie van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen is tot ca. 1955 vooral gegroeid door schenkingen. Van ca. 1975-2000 groeide de collectie fors door de aankoop van de kloostercollecties, de collectie van het Kleinseminarie Apeldoorn, de collectie van het Nijmeegse Canisius College en de collectie van de Nederlandse Dominicanen. Het in de Universiteitsbibliotheek aanwezige kaartmateriaal stamt dus voornamelijk uit de vroege schenkingen en uit bovengenoemde aankopen. Er bestond en bestaat geen gericht verzameldoel.

Hoewel helaas niets gezegd kan worden over het totaal aantal atlassen, kunnen wel enkele van de bekende worden opgesomd. De Universiteitsbibliotheek Nijmegen bezit *Blaeus Grooten atlas* (Van der Krogt 2:621) mét Blaeu-kastje, een schenking uit de jaren vijftig; *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* (Van der Krogt 43:121A.1); *Toonneel der steden*

van 's konings Nederlanden (Van der Krogt 43:121A.1); G.M. Seutter, *Atlas novus sive tabulæ geographicæ totius orbis faciem* (Augsburg, ca. 1745); *Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde* (Amsterdam, Covens & Mortier, ca. 1770; Koeman C&M 9); Mercator, *Atlantis novi pars secunda* (Amsterdam, 1638; Van der Krogt 1:401.2Ab); J. Homann, *Kleiner Atlas von fünfzig auserlesenen Land-Charten* (Nürnberg, ca. 1730); J. Homann, *Atlas compendarius* (Nürnberg, 1753); J. Homann, *Atlas mathe-matico-historice delineatus* (Nürnberg, 1762); Ortelius, *Theatrum orbis terrarum* (Antwerpen, 1595); *Nieuwen atlas, ofte werelt beschryvinge ende volkome afbeeldinge van verscheyde Coninckrycken* dl.2 (Amsterdam, 1638; Van der Krogt 1:431.2A); H. Chatelain, *Atlas historique* dl.1 (Amsterdam, 1705; Koeman Cha 1); *Nieuwe en beknopte hand-atlas* (Amsterdam, Tirion, 1754); *Nieuwe en beknopte hand-atlas* (Amsterdam, Tirion, ca. 1769; Koeman Tir 4 (variant)); J. Köhler, *Descriptio orbis antiqui in XLIV. tabulis exhibitæ* (Nürnberg, ca. 1720); Ptolemaeus, *Tabulae geographicæ orbis terrarum veteribus cogniti* (S.l., 1695) alsook de uitgave van Utrecht, 1698; drie edities van de *Nieuwe geographische en historische atlas, van de Zeven Vereengde Nederlandsche Provintien* (1740, ca. 1745 en 1766) en de *Nieuwe astronomische geographische en historische zak en reis atlas* (Amsterdam: Baalde, 1770); *Com-*

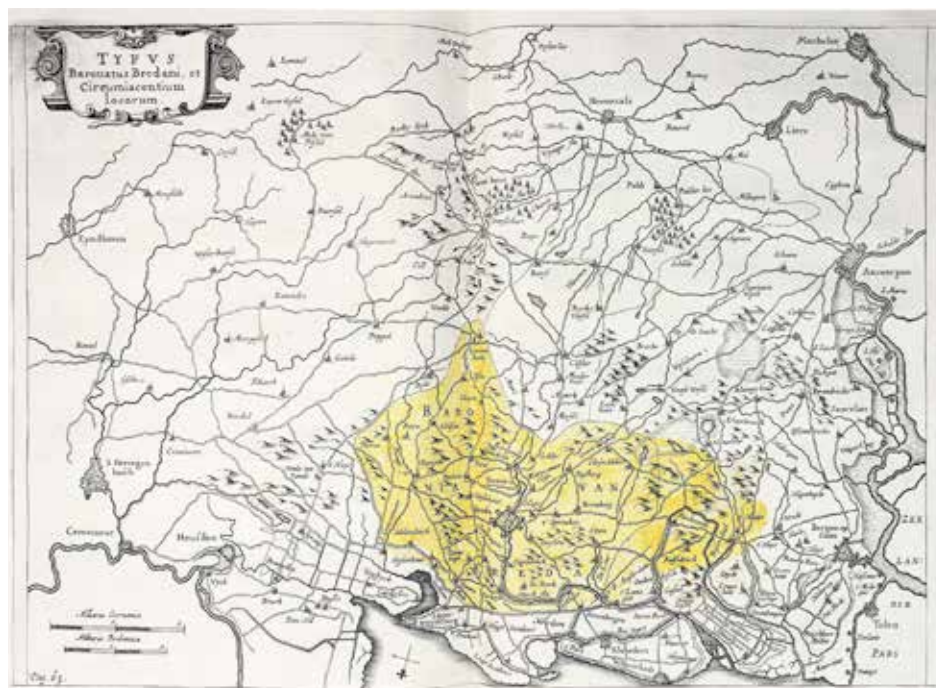
pleete zak-atlas van de zeventien Nederlandsche provincien (Amsterdam, 1785). Kaarten en plattegronden komen verder vaak voor in Bijbels en reis- en plaatsbeschrijvingen. Zo bevindt de oudste kaart in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen zich in de zogeheten "Vorstermanbijbel" (Antwerpen 1528). In veel oude drukken die de beschrijving van een stad of streek als onderwerp hebben, komen kaarten voor van de regio waartoe de betreffende stad behoort alsook een plattegrond van de stad. Dit soort boeken doorbladeren, levert regelmatig de pijnlijke en teleurstellende ontdekking op: vaak blijkt dat de kaarten er uit zijn gesneden.

De Universiteitsbibliotheek Nijmegen wil de kaarten in atlassen en overige gedrukte werken graag zodanig ontsluiten dat onderzoekers antwoord kunnen krijgen op bijvoorbeeld de volgende vragen: over welke gebieden gaan de kaarten, welke kaarten zijn handgekleurd, wie zijn de tekenaars en de graveurs en de uitgevers; hoe zijn de aantallen verdeeld over de verschillende eeuwen en over de verschillende plaatsen (landen) van uitgave. Helaas ontbreken daartoe de financiële middelen. De vroegere bibliotheek van het Instituut Sociale Geografie bezat overigens een aantal losse, ongecatalogiseerde twintigste-eeuwse kaarten. Een gedeelte daarvan is in het begin van de eenentwintigste eeuw overgedragen aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Website/Beeldbank

De Universiteitsbibliotheek Nijmegen digitaliseert al een aantal jaren het erfgoed met een Zeutschel 14000 volgens de Metamorfoze-normen. Digitaal beschikbaar zijn bijvoorbeeld, de:

- *Atlas nouveau* (Amsterdam: Covens & Mortier, ca.1770)
http://www.extern.bn.ru.nl/BookReader/MMUBN000000_155212605/#page/1/mode/2up
- *Nieuwe en beknopte hand-atlas* (Amsterdam: Tirion, 1754):
http://www.extern.bn.ru.nl/BookReader/MMUBN000000_209718609/#page/1/mode/2up
- *Nieuwe geographische en historische atlas, van de Zeven Vereengde Nederlandsche Provintien* (Amsterdam, Hendrik de Leth 1766):
http://www.extern.bn.ru.nl/BookReader/MMUBN000000_009275355/#page/1/mode/2up
- *Nieuwe geographische Nederlandsche reis- en zak-atlas* (Amsterdam: J. Sepp, 1773):

2. Kaart uit: M. Boxhorn, *Historia obsidionis Bredae* (Leiden: Commelin 1640); Sign.: OD 246 a 21

http://www.extern.bn.ru.nl/BookReader/MMUBN000000_209719966/#page/1/mode/2up

- *Nouvel atlas des enfans* (Amsterdam en Leiden: Van Gulik en Honkoop, 1799):
http://www.extern.bn.ru.nl/BookReader/MMUBN000000_028718437/#page/1/mode/2up.
- Gedigitaliseerd materiaal, intussen al ongeveer 3000 delen, is het makkelijkst

terug te vinden met behulp van de Voortganglijst. De Voortganglijst is te vinden op de website van de Bijzondere Collecties, onder de rubriek digitalisering.

Belangrijke literatuur

Over de atlassen en andere werken met kaarten in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Nijmegen bestaat op dit moment geen literatuur.

3. Kaart uit: J. Köhler, *Descriptio orbis antiqui in XLIV. tabulis exhibita* (Neurenberg: Weigel, ca.1720); Sign.: Kluis

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Besprekingen

Aan de slag in de kadaasterarchieven: een handleiding voor de particuliere onderzoeker

/ M. Verheijen. Den Haag:
Kadaster, 2014. 223 blz. – ISBN 978 9080
3078 03. – Verkrijgbaar via de website van
het Kadaster voor €18,- via bestelformu-
lier.

Wie in kadastrale archieven onderzoek wil doen, dient zicht eerst te verdiepen in de eigentijdse administratie van het Kadaster uit de negentiende eeuw. Voor de beginnende onderzoekers zijn de kadastrale archieven met verschillende registers die voor de onroerend goedregistratie zijn aangelegd, een complexe bron. Echter, als men eenmaal de weg weet te vinden in deze boekhouding dan blijken de kadastrale registers een rijke bron van informatie over het vastgoedbezit en de historie van eigenaren en gebouwen uit de periode van 1832 tot 1990. Voor wie zich wil verdiepen in de kadastrale bronnen heeft het Kadaster in 2014 een nieuwe handleiding gepubliceerd. Deze handleiding is, in tegenstelling tot de reeds eerder verschenen kadastergidsen zoals van F. Keverling Buisman en E. Muller uit 1979, speciaal bedoeld voor onderzoek door particulieren zelf in de kadaster archieven. De opzet van het boek verschilt dan ook van de bestaande kadastergidsen, omdat er gekozen is voor een praktische benadering van het archiefonderzoek vanuit het perspectief van de startende onderzoeker. Aan de geschiedenis van de Kadaster, wet- en regelgeving en taakuitvoering die aan de archiefvorming ten grondslag ligt, wordt slechts beperkt aandacht besteed. Zoals de titel al suggereert geeft deze handleiding een aantal praktische handvatten voor onderzoek. Hierbij worden

alleen de essentiële archiefstukken en registers van het Kadaster uitgebreid behandeld: de kadastrale legger en hulpregisters, de akten van eigendom en de eerste kadastrale documenten van Nederland uit 1832. Andere kadasterarchieven zoals de hypothecaire registers en de scheepsregisters blijven buiten beschouwing. In zeven hoofdstukken wordt men gewijs gemaakt in de kadaster archieven. De lezer krijgt tips hoe men een onderzoek start en wat men daarvoor nodig heeft. Daarnaast worden er zoekmogelijkheden gegeven maar ook problemen en valkuilen besproken die zich bij kadastraal onderzoek kunnen voordoen. De nadruk ligt op de kadastrale legger, het belangrijkste register voor registratie van onroerend goedbezit, dat van 1832 tot 1990 in gebruik was. Daarnaast wordt dieper ingegaan op bronnen die verband houden met de legger, zoals hulpregisters, naamlijsten en de akten van eigendomsovergang. De handleiding geeft van deze bronnen een heldere en duidelijke uitleg, vooral door gebruik van vele afbeeldingen ter illustratie van het bronmateriaal. Er is een uitgebreid trefwoordenregister opgenomen, voor opzoeken van de termen en begrippen die bij het Kadaster in de legger en andere bronnen zijn gebruikt. Vanwege de bewijsfunctie hebben deze termen vaak een juridische achtergrond, en zijn zeer specifiek gebezigd in werkprocessen van het Kadaster. Deze uitgave van het Kadaster is vooral bestemd ter begeleiding van de onderzoekers die willen beginnen met het onderzoek in de kadastrale leggers via de applicatie Digilegger uit 2006, waarin men bij de vesteringen van de Regionale Historische Centra (RHC's) in provincie digitaal toegang heeft tot de gescande leggerdelen. In 2016 is de nieuwe versie van dit programma gelanceerd, de Kadaster Archiefviewer, dat eveneens uitsluitend raadpleegbaar is via de RHC's (met uitzondering van het Nationaal Archief). In de nieuwe archiefviewer zijn behalve de legger nog meer kadasterarchieven digitaal opgenomen, waaronder ook de ca. 10 miljoen hulpkaarten en veldwerken uit (1844) -1996. De ingewikkelde termen en begrippen in

de leggers en andere hulpregisters worden toegelicht en met illustraties duidelijk gemaakt. Dit levert soms verrassingen op. Bijvoorbeeld de registratie van blindgangers in 1941-1945 in de leggers en op kadasterplans van niet geëxplodeerde bommen, op last van het Duits militair gezag. Dit verklaart waarom er op hulpkaarten soms de term "bom" staat ingetekend in een perceel door de landmeter, aangegeven met een rode stip op de plaats van inslag. Sommige hulpkaarten uit 1941-1945 kunnen dus ook "bomkaarten" zijn, men is dus gewaarschuwd! Hoewel de nadruk ligt op de kadastrale legger en hulpregisters, wordt ook aandacht besteed aan de diverse kadastrale plans die vanaf 1832 zijn vervaardigd door landmeters. De plans en de registers staan direct met elkaar in verband, en zonder de registers te raadplegen kan men de informatie over percelen op de plans niet goed begrijpen. Bij onderzoek van de plans dient men de bijbehorende registers te betrekken die de informatie geven over de percelen op de minuutplans, bijbladen en hulpkaarten. Daarom is deze gids ook nuttig voor onderzoek met kadastrale plans, om de bijbehorende registers juist te kunnen interpreteren. Ook de overige kadastrale plans zoals verzamel- en minuutplans, veldwerk en hulpkaarten worden toegelicht. Als bijlage is de verklaring van de legenda van gebruikte kleuren en symbolen op de kadasterplans integraal opgenomen. Niet alle plans komen aan bod, de bijbladen en gemeente- en nettelplans, vervolg- en minuutplans worden niet behandeld. Helaas is de informatie in dit boek uit 2014 op aantal punten onvolledig en al achterhaald. In het hoofdstuk Bronnen & Varia wordt verwezen naar websites die zijn verdwenen, zoals de site van Watwaswaar.nl. Een verwijzing naar de website van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) waar de digitale minuutplans van Watwaswaar sinds begin 2016 online staan, ontbreekt. De voorspelling van de auteur uit 2014 over beperkte houdbaarheid van links is dus uitgekomen. Het ontbreken van een overzicht van de archieven die nog aanwezig zijn bij het Kadaster is een serieuze omissie die

enigszins afbreuk doet aan deze handleiding voor archiefonderzoek. Hierdoor wordt de onderzoeker informatie onthouden over andere belangrijke bronnen bij het Kadaster, zoals register van erfdiensbaarheden, schepenregisters, royementsakten, appartementstekeningen enz. Ook zijn er archiefbestanden vernietigd door het Kadaster, maar het is onduidelijk of de informatie in andere vorm analoog (microfilm) of digitaal nog bewaard is gebleven, zoals de staten 73 en 75. Hopelijk worden deze omissies in een volgende editie meegenomen.

Een kadastraal raadsel wordt in dit boek niet opgelost: de verschillende registers die zijn genummerd als Hypotheken registers 2, 3, 4, 5, 50-51, 71,73, 75, en 84 (legger). Welke betekenis deze registernummers hebben en waarom deze zo zijn genummerd met hiaten blijft onduidelijk. Een logische verklaring geeft het boek niet, wellicht is dat nog bekend bij senior landmeters van het Kadaster?

Aan de slag in de kadastrale archieven is een goed leesbaar geschreven handleiding voor onderzoekers die in de gedigitaliseerde legger via de Kadaster Archiefviewer informatie willen opzoeken. De Archiefviewer wordt voorlopig door het Kadaster alleen beschikbaar gesteld via de vestigingen van de RHC's. Hopelijk wordt in de toekomst deze basisinformatie door het Kadaster ook als open data voor een breed publiek beschikbaar gesteld, zodat de onderzoeker tijd- en plaatsonafhankelijk aan de slag kan gaan in de digitale kadastrarchieven. Dan kan de stelling van de auteur dat het kadastrale verleden toekomst heeft pas worden onderschreven.

Rene Haubourdin

De onmogelijke carrière van de Amsterdamse kunst- en kaartverkoper Pieter Persoy (1668-1714) / Monique A.F. Peters. - Masterscriptie Boekwetenschap & Handschriftenkunde, Universiteit van Amsterdam, 2015. - 136 p., excl. Fondslijst Pieter Persoy, 1691-1696. - 72 blz.. - ill in kleur. - Te bestellen bij auteur via e-mailadres: monique.peters@amsterdam.nl.

Over de geschiedenis van de kartografie worden zo nu en dan scripties geschreven. Besprekingen krijgen die maar zelden. Soms zijn er al vlot plannen er een boek van te maken. Een bespreking komt dan meestal pas daarna. Een goede scriptie die al als scriptie in *Caert-Thresoor* besproken werd, kan ik me echter niet

herinneren. U voelt al aan, dat ik heel positief ben over de hier centraal staande Pieter Persoy masterscriptie. En daarin sta ik niet alleen, want aan schrijfster Monique Peters werd voor *De onmogelijke carrière van de Amsterdamse kunst- en kaartverkoper Pieter Persoy* op 12 april 2016 in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag de dr. P.A. Tieleprijs uitgereikt voor de beste 'boekwetenschappelijke scriptie in de ruimste zin van het woord' van het academisch jaar 2014-2015 in Nederland en Vlaanderen. Dat alleen al is een felicitatie waard.

Pieter Persoy (1668-1714) was eind zeventiende eeuw niet meer dan een marginale, jonge Amsterdamse drukker en uitgever. Hij lijkt grote ambities gehad te hebben, maar komt tegelijkertijd over als een opportunist die zich een wat te grote broek aanmat. Dit is op te maken uit het pand aan de Dam waarheen hij al naar enkele jaren verhuisde, een pand dat niet echt lijkt te sporen met de mogelijkheden die zijn fondslijst bood. Hij startte zijn eerste winkel in 1691 op maar ging begin 1697 failliet. Nadat hij en zijn gezin enkele jaren in steeds grotere armoede doorgebracht hadden, stapte hij, waarschijnlijk zwaar gedesilluseerd, in april 1703 als botteliersmaat met een maandinkomen van veertien gulden, aan boord van een VOC-schip en vertrok naar Indië. Hij liet vrouw en kinderen achter en overleed in 1714. Zo nu en dan maakte hij wat geld over naar Amsterdam. Het zal amper verbazen dat er geen bedrijfsarchief bewaard is. Wel werden vele andere stukken boven water gehaald. Deze zijn van velerlei aard (doop-, trouw- en begraaftacten, brieven, huurgegevens, een fondslijst, diverse notariscontracten, fail-

lisementsstukken en een boedelbeschrijving). Samen geven ze een mooi beeld van Persoys persoonlijke en werkzame leven in Amsterdam.

Wat maakt dit onderzoek over een kleine uitgeverij die slechts zes jaar bestond nu zo waardevol en interessant? Allereerst valt het gedegen archiefonderzoek op, alsmede de conclusies die Monique Peters daaruit trekt. Naast gegevens over de persoon Persoy toont ze aan dat familiebanden en vriendschapsrelaties en daaruit voortvloeiende netwerken, mogelijkheden bieden en vaak voor een groot deel verantwoordelijk zijn voor zakelijke ontwikkelingspotentie in de laat-zeventiende eeuw. Voor Pieter Persoy weeft ze een dergelijk netwerk. Zo bleken er heel wat mensen binnen dat netwerk die hem, naar gebruik in die tijd, vrij makkelijk geld leenden. Ook had hij relaties met maar liefst vier notabelen waaronder twee burgemeesters (zijn schoonmoeder was verwant aan de invloedrijke burgemeestersfamilie Witsen), aan wie hij vervolgens vijf kaarten opdroeg door hun namen, functies en wapenschilden op te nemen. Een paar jaar later, zo blijkt, waren een paar van die vermogende relaties overleden en bleek hij verschillende slecht verkopende producties op poten gezet te hebben. Beide deed zijn winkelen geen goed.

Van belang is ook dat de scriptie aantoont dat Persoy een zakelijke relatie had met Romeyn de Hooghe. De laatste was maar liefst drieëntwintig jaar ouder en had op het vakgebied van prent- en kaartenkunst een veel groter belang en meer naamsbekendheid dan Persoy zelf. Ook naar De Hooghe deed Monique Peters nieuw genealogisch onderzoek waarna ze een sociaal netwerk rond zijn persoon vaststelde. Haar conclusie is dan ook dat dat netwerk van groot belang was voor de ontwikkeling van Romeyn de Hooghe. Gesteld mag worden dat met Peters' onderzoek onderdelen van het standaardwerk over De Hooghe (*Romeyn de Hooghe, de verbeelding van de Gouden Eeuw*, Zwolle, 2008) nu al achterhaald zijn.

Een ander onderwerp waar op ingegaan wordt is de symboliek in decoraties op kaarten. En ook is het aantal uitgegeven kaarten niet erg groot, hier worden interessante conclusies over getrokken. Gesteld mag worden dat dit overigens wel een onderwerp is waaraan een complete dissertatie gewijd zou kunnen worden. Ook is bijzonder aardig dat de scriptie heel wat afbeeldingen toont die

van cijfertjes, subtiele pijltjes, cirkeltjes en ovaaltjes voorzien werden. Hiermee worden de exacte locaties aangegeven die van belang waren in het leven van Persoy. Menig auteur kan daar een voorbeeld aan nemen. Daar komt bij dat ik uit eigen ervaring weet dat zekerheid geven over het pand waar iemand in de zeventiende eeuw woonde of zijn bezigheden had buitengewoon lastig kan zijn en vaak heel wat hoofdbrekens kost.

Als laatste wil ik nog enkele woorden besteden aan de fondslĳst van Persoy. In totaal omvat deze 72 A4-tjes. Zijn fonds omvat meer prenten dan kaarten. Beiden worden in de rĳk geĳllustreerde bijlage besproken. Gemiddeld zijn de afbeeldingen in de fondslĳst wat groter dan de beelden die in de scriptie tekst staan. Ook zit wat verdubbeling in scriptie en fondslĳst. Als er een boek van gemaakt zou worden (en ik zou daar beslist voor zijn) dan denk ik dat het totaalbeeld er nog wat op vooruit zou gaan als de dubletten eruit gehaald worden waardoor bovendien wat extra ruimte ontstaat om de kleinsten van de overbĳvers in de scriptie wat groter te plaatsen. Zo komt bijvoorbeeld de kaart van Rotterdam uit 1694, die Johannes de Vou ontwierp en Romeyn de Hooghe graveerde, voor vergroting zeker in aanmerking. Die is nu niet groter dan een flinke postzegel, terwijl het origineel maar liefst 218 bij 257 cm meet. Dit laatste noem ik alleen omdat van een bespreker verwacht wordt dat er toch altijd wel één wat minder puntje genoemd mag worden. En, mocht u naar aanleiding van deze bespreking een PDF of een exemplaar als 'print on demand' willen bestellen, dan zal die laatste scan beslist nog wel wat opgerekt kunnen worden.

Graag wil ik Monique van harte feliciteren met haar scriptie, haar afstuderen en natuurlijk ook met de toegekende prijs. Dik verdiend.

Marc Hameleers

Grenzen: een exploratie van hoe we aan de grenzen gekomen zijn waarbinnen wij nu leven, aan de hand van oude kaarten / Erik Van Hove.

- Sl: Nicole Knops, 2015. - 109 blz. - ISBN:9789090292694. - € 30,00.

Deze publicatie is uitgegeven door Nicole Knops - de echtgenote van de auteur - ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag. Erik van Hove is emeritus hoogleraar aan de universiteit van Antwerpen en verzamelaar van oude kaar-

ten. Hij wil met dit boek de (politieke) ontwikkelingen en de daarmee gepaard gaande grenswĳzigingen in de Lage Landen via kartografie aanschouwelijk maken.

Op één afbeelding na komen alle kaarten, plattegronden en prenten uit de collectie van de auteur. Erik van Hove heeft daarmee ook zeker geen volledigheid nagestreefd. Op een aantal plaatsen mis je wel belangrijke kaarten. Zo ontbreekt bij zijn beschrijving van de Slag bij Waterloo "*Plan du champ de Bataille de Waterloo*" van W.B. Craan uit 1816 en bij de behandeling van het Koninkrijk Holland de grote overzichtskaarten van de nieuwe staat van de uitgevers Weijand in Den Haag en Maaskamp in Amsterdam. De bibliografische of formele beschrijvingen bij de afgebeelde kaarten laten te wensen over. Dat wordt dan wel weer gecompenseerd door de aardige context bij de afgebeelde kaarten, want de auteur heeft een leuke stijl van vertellen.

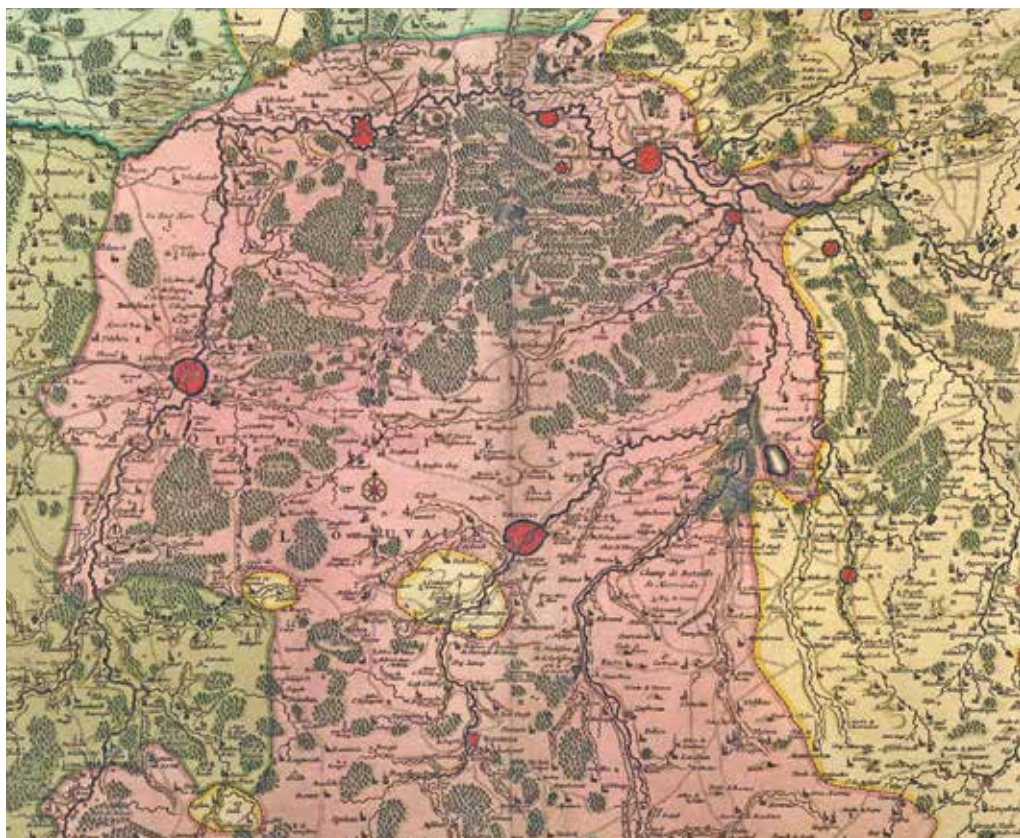
Provincie- en landsgrenzen biologeren Erik Van Hove. Hij speurt al jaren naar hun oorsprong en geschiedenis. Oorlogen, veranderende grenzen en staatkundige veranderingen zijn de onderwerpen waar hij zich in heeft verdiept. Aan de hand van vele oude kaarten vertelt Van Hove zijn verhaal. In het eerste hoofdstuk worden de Zeventien Provinciën voorgesteld. Dan volgen drie hoofdstukken die

de ontwikkeling van de grenzen noord, zuid en oost beschrijven: de vorming van de Nederlanden, het tot stand komen van de noordgrens (de scheuring van de Nederlanden), de zuidgrens (Frankrijk zoekt natuurlijke grenzen) en de oostgrens. Een laatste hoofdstuk behandelt de Zuidelijke Nederlanden met de bezetting door het revolutionaire Frankrijk, de hereniging onder Koning Willem I en de uiteindelijke vorming van een afzonderlijk België. In een bijlage tenslotte geeft de auteur een beknopt overzicht van de geschiedenis van de kartografie voor zover die relevant is voor de opgenomen kaarten in het boek.

Concluderend kan gezegd worden dat dit boek leuk is geschreven en veel informatie en wetenswaardigheden bevat. Daarnaast geeft het een goed overzicht van de politieke en staatkundige ontwikkelingen van de Lage Landen. Tenslotte is het ook een mooi kijkboek. De kaarten zijn vaak over de volle pagina van dit grote A-3 formaat (30x40 cm) afgebeeld.

Dit boek is in eigen beheer uitgegeven en verkrijgbaar door storting van 30 euro op rekening BE43 6103 7266 5203 van Erik Van Hove, Nieuwe Baan 2 te Hoeselt, met de melding 'boek' en met vermelding van het volledige adres waarnaar het boek verzonden kan worden.

Ron Guleij

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Gijs Boink

E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

Oratie Michiel van Groesen

Op vrijdag 30 september sprak Michiel van Groesen zijn oratie uit. Vorig jaar werd hij aangesteld als hoogleraar maritieme geschiedenis aan de Universiteit Leiden waar hij de gepensioneerde Henk den Heijer opvolgde. Voor zijn aanstelling in Leiden was Van Groesen universitair docent vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn interessegebied ligt in de cultuur van de Gouden Eeuw en de Atlantische wereld. Van Groesen promoveerde in 2007 op een analyse van de weergave van de niet-Europese wereld in de door Theodoor de Bry uitgegeven reisverslagen. Daarnaast heeft hij zich in zijn onderzoek toegelegd op Nederlands-Brazilië (1624-1654). Momenteel leidt hij een NWO-Vidi onderzoeksproject naar

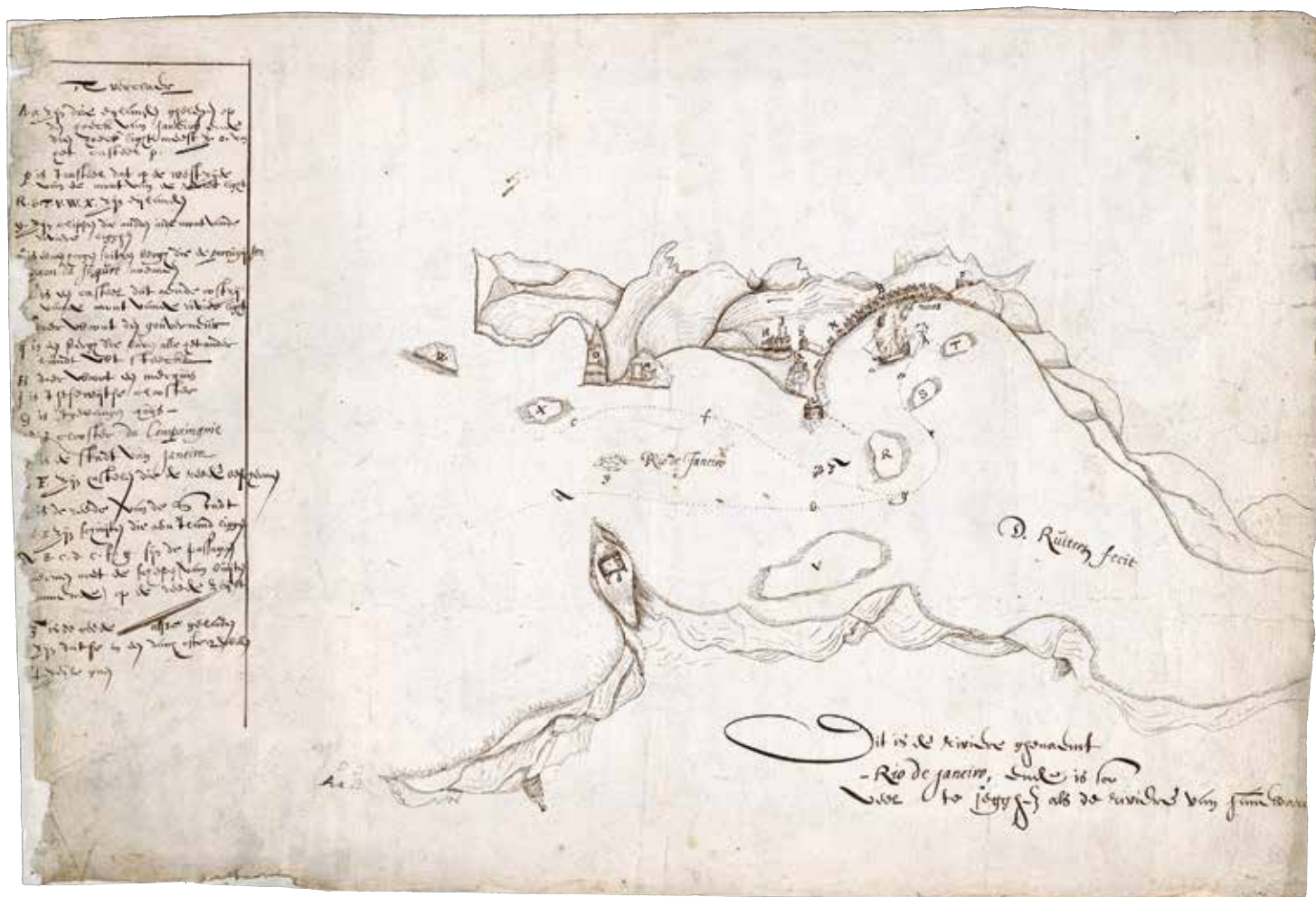
trans-Atlantisch nieuws in vroegmoderne Noord- en Zuid-Nederlandse kranten. Samen met conservator Martijn Storms verzorgt hij onderwijs op het gebied van zeegeschiedenis en kartografie.

Zijn oratie 'Een zee van mensen' vond plaats in het Academieggebouw aan het Rapenburg in Leiden. Zeegeschiedenis bestudeert niet alleen schepen, maar ook mensen. Aan de hand van één van die vele mensen die namens de Nederlandse Republiek de wereldzeeën bevoer, de Zeeuwse schipper Dierick Ruiters, zijn in deze oratie verschillende aspecten van het vakgebied aan de orde gekomen. Ruiters was niet alleen een bekwaam schipper, hij was ook auteur van de zee-mansgids *Toortse der Zeevaart* (1623), een verdienstelijk kartograaf, en nog veel meer. Leven en werk van deze 'gewone'

schipper geven aanleiding tot een pleidooi voor een cultuurhistorische en internationaal vergelijkende benadering van het maritieme verleden van Nederland.

Mapping Australia, 4 oktober 2016 - 15 januari 2017

Dit jaar is het exact 400 jaar geleden dat de Nederlander Dirk Hartog aankwam bij de westkust van Australië met het schip *De Eendracht* en daar als eerste Europeaan voet aan wal zette. Ter gelegenheid van deze historische gebeurtenis presenteert het Aboriginal Art Museum voor hedendaagse Aboriginal kunst in Utrecht samen met de Australische ambassade in Nederland een unieke tentoonstelling getiteld *Mapping Australia*. In *Mapping Australia* worden verschillende werelden, tijdperken en zienswijzen samen-

Manuscriptkaart van de '[...] riviere gheenaemt Rio de Janeiro [...]]' door Dierick Ruiters (Nationaal Archief, 4.VEL inv.nr. 724)

gebracht: de manier waarop Europese ontdekkingsreizigers Australië in kaart brachten en de wijze waarop Aboriginal kunstenaars het land en de diepe verbinding van de oorspronkelijke bevolking daarmee verbeelden.

In Mapping Australia worden de verschillende voorstellingen van Australië verkend. De historische VOC-kaarten waarmee Nederlandsekartografen de kust van Australië in beeld brachten in de zeventiende en achttiende eeuw bieden het Europese perspectief. Ze worden getoond samen met de prachtige voorstellingen van het land in hedendaagse kunstwerken van Aboriginal kunstenaars, voortkomend uit duizenden jaar oude tradities.

In Mapping Australia zullen diverse historische VOC-kaarten te zien zijn in combinatie met de Aboriginal kunstwerken. Een wezenlijk onderdeel van de door de VOC ondernomen ontdekkingsreizen was het in kaart brengen van nieuw aangedane kusten en gebieden. Geleidelijk aan zouden VOC-vaarders vanaf 1606 de Australische kusten ontdekken en vastleggen. Rond 1758, het jaar waarin een VOC-schip voor de laatste keer Australië aandeed, was wat toen Nieuw Holland werd genoemd, in kaart gebracht. Verschillende plaatsnamen aan de west- en noordkust herinneren aan de zeventiende en achttiende-eeuwse reizen van de Nederlanders naar Australië.

Het werk van de befaamde Australische Aboriginal kunstenaar Judy Watson speelt een sleutelrol in Mapping Australia. Zij maakt eveneens gebruik van een kartografische taal. In haar werk onderzoekt Watson indrukken achtergelaten op het landschap. De geschiedenis van het land is een belangrijk en kenmerkend thema in haar werk evenals het in kaart brengen van herinneringen. Het werk van Judy Watson is opgenomen in diverse internationale collecties. Recent werd werk van haar gezamenlijk aangekocht door het Tate Modern in Londen en het Museum of Contemporary Art in Sydney.

Webadres: <http://www.aamu.nl/Te-Zien/Onze-Exhibitions/ID/122/Mapping-Australia>.

Cursus historische cartografie, 7 oktober - 25 november 2016

Oude kaarten zijn tijdgebonden uitdrukingsmiddelen. Zonder kennis van hun

context vertellen ze niet het volledige verhaal. Dat volledige verhaal is niet alleen tijdgebonden, maar ook actueel. Een kaart van vroeger verschaft historisch inzicht in het heden. Het raakvlak van de historische kartografie met andere vakgebieden en wetenschappen is bovendien groot.

Toen er nog geen luchtfoto's werden gemaakt en de GPS nog niet was uitgevonden, was men toch in staat een geslaagd beeld van de omgeving en zelfs van de wereld te maken. Hoe? Dat komt u te weten in de cursus "Historische cartografie" in vogelvlucht bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.

Schrijf u in voor de cursus 'Historische cartografie in vogelvlucht' bij de Bijzondere Collecties via <http://bijzonderecollecties.uva.nl/nieuws-agenda/agenda/content/evenementen/2016/10/historische-cartografie.html>.

British Library: tentoonstelling 20th Century through Maps, 4 november 2016 – 1 maart 2017

In deze tentoonstelling zal de British Library middels diverse kaarten, voornamelijk uit eigen bezit, de veelbewogen geschiedenis van de twintigste eeuw belichten. Veel van dit kaartmateriaal heeft een militair of propagandistisch karakter. Zo zullen er voor het eerst kaarten van het Britse Ministry of Defence uit de jaren '50 en '60 te zien zijn, die werden gebruikt bij de militaire examens. Diverse van deze kaarten geven fictieve oefensituaties weer, zoals scenario's over nucleaire oorlogsvoering. Een ander thema dat belicht zal worden is de kaart als massa-product - denk daarbij aan stadsplattegronden, wegenkaarten en toeristische kaarten. Ook fantasiekaarten komen aan bod: zo zal de originele kaart van het Honderd Bunder Bos (hundred acre wood) uit Milne's Winnie the Pooh te zien zijn.

Webadres: <http://www.bl.uk/events?eventsubtyp=exhibition>

Nieuw Maps and Society lezingen- programma

De maandelijkse *Maps and Society*-lezingen aan het Warburg Institute in Londen worden ook dit jaar weer gegeven. Het programma voor het seizoen 2016-2017 is als volgt:

24 november 2016: Dr Dorian Gerhold (Independent Scholar). 'Plotting London's Buildings, c.1450-1720'. Deze

lezing wordt anders als de andere lezingen gehouden in de Woburn Room, Senate House, Malet Street, om 17.30 uur. 19 januari 2017: Professor Daniel Maudlin (Department of History and Art History, University of Plymouth). 'Travel, Maps and Inns in Eighteenth-Century Britain'. 16 februari 2017: Dr Cólín Parsons (Assistant Professor of English, Georgetown University, USA). 'Lines and Words: The Surprising Role of the Ordnance Survey in Anglo-Irish Literature'.

16 maart 2017: Florin-Stefan Morar (PhD Candidate in History of Science, Harvard University, USA). 'Translation and Treason: The Luso Castilian Demarcation Controversy and Abraham Ortelius' Map of China from 1584'.

27 april 2017: Dr Stephen Johnston (Museum of History of Science, University of Oxford). 'Privateering and Navigational Practice: Edward Wright and the First Mercator Chart, 1599'.

18 mei 2017: John Moore (Collections Manager, University of Glasgow Library, Glasgow). 'Glasgow and Its Maps: How Cartography Has Reflected the Highs and Lows of the Second City of the Empire'. Webadres: <http://warburg.sas.ac.uk/whats-on>.

Ingezonden brief / Rectificatie

De kaart van F.W. Michels

"Rotterdam 1958 Europoort"

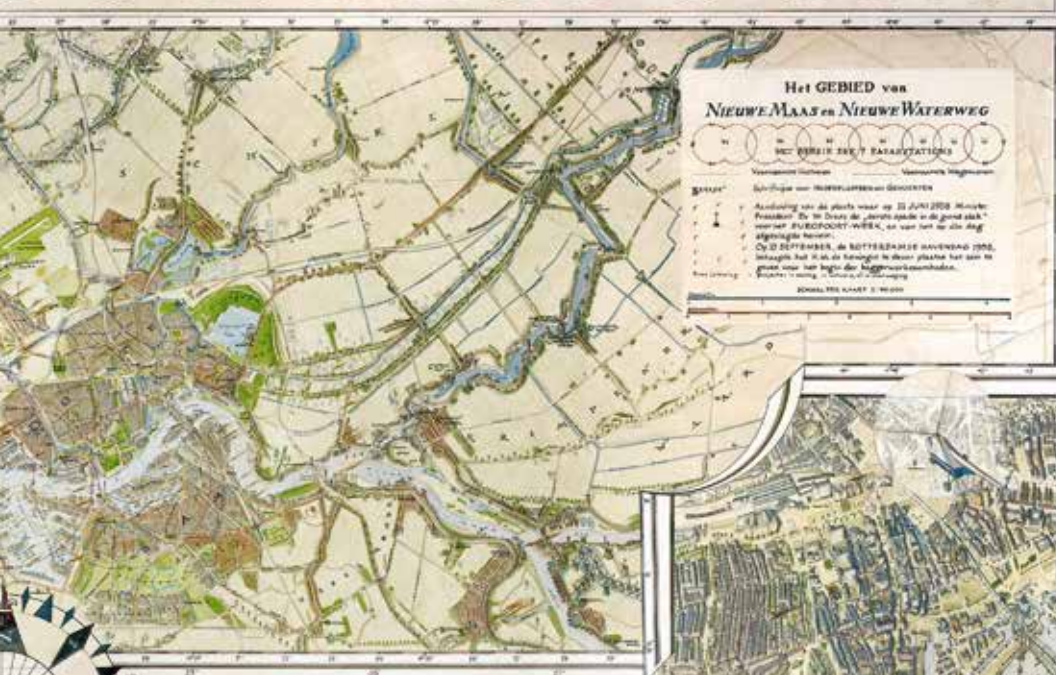
In aflevering 2 van *Caert-Thresoor* verscheen het artikel van Jan Debets over de panoramakaart van Rotterdam door F.W. Michels uit 1958. Het onderwerp van het artikel is de manuscriptkaart die Michels maakte in opdracht van de Stichting "Havenbelangen" in Rotterdam ter gelegenheid van haar 25-jarig jubileum. De kaart werd aangeboden aan het Rotterdamse stadsbestuur. Op basis van de manuscriptkaart vervaardigde Michels (een iets afwijkende) kaart die in gedrukte vorm onder relaties van "Havenbelangen" werd verspreid.

Bij de productie van aflevering 2 van *Caert-Thresoor* is helaas niet de manuscriptkaart uit het stadhuis afgebeeld, hetgeen wel als bijschrift bij de afbeeldingen staat vermeld. Het is de gedrukte versie die als illustratie is gebruikt en in het bijzonder het exemplaar in de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam, inventarisnummer K5596). Sommige opmerkingen van de auteur lijken daarom onjuist, zoals de vermelding van het ontbreken van een legenda op de kaart, maar zijn dat niet aangezien ze verwijzen

Rotterdam 1958 Europoort. (Gemeentehuis Rotterdam)

58 EUROPOORT

Het GEBIED van NIEUWE MAAS en NIEUWE WATERWEG

DEEL VAN DE 7 PARASITATIES

Voorzitter: J. van der Maas. Voorzitter: J. van der Maas.

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

Deel van de 7 parasitatieën

ROTTERDAM en OMGEGING in 1850
Overgenomen van de Atlas van Nederland
Afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen

De kaart is vervaardigd door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, te Amsterdam.

angeboden door de STICHTING „HAVENBELANGEN“
G-JARIG JUBILEUM op 21 december 1935

naar de door de redactie bij vergissing niet afgebeelde manuscriptkaart. Fouten maken is menselijk en zelfs de redactie van *Caert-Thresoor* ontkomt hieraan niet. Als oud-redactielid van *Caert-Thresoor* weet ik hoe vervelend fouten soms zijn. Gedrukt is gedrukt. Hopelijk kan de redactie de manuscriptkaart als nog afbeelden.

Gelukkig is dankzij het artikel wel de aandacht gevestigd op deze manuscriptkaart. Dat was hard nodig. Niet alleen was de kaart aanvankelijk voor auteur (en ondergetekende) onvindbaar, maar toen die was aangetroffen op het Rotterdamse stadhuis (waar anders had deze natuurlijk moeten zijn?), bleek daar het verhaal over de kaart na bijna zestig jaar niet meer bekend te zijn. De geschiedenis van Michels kaart van Rotterdam is met het artikel in elk geval nu weer bekend.

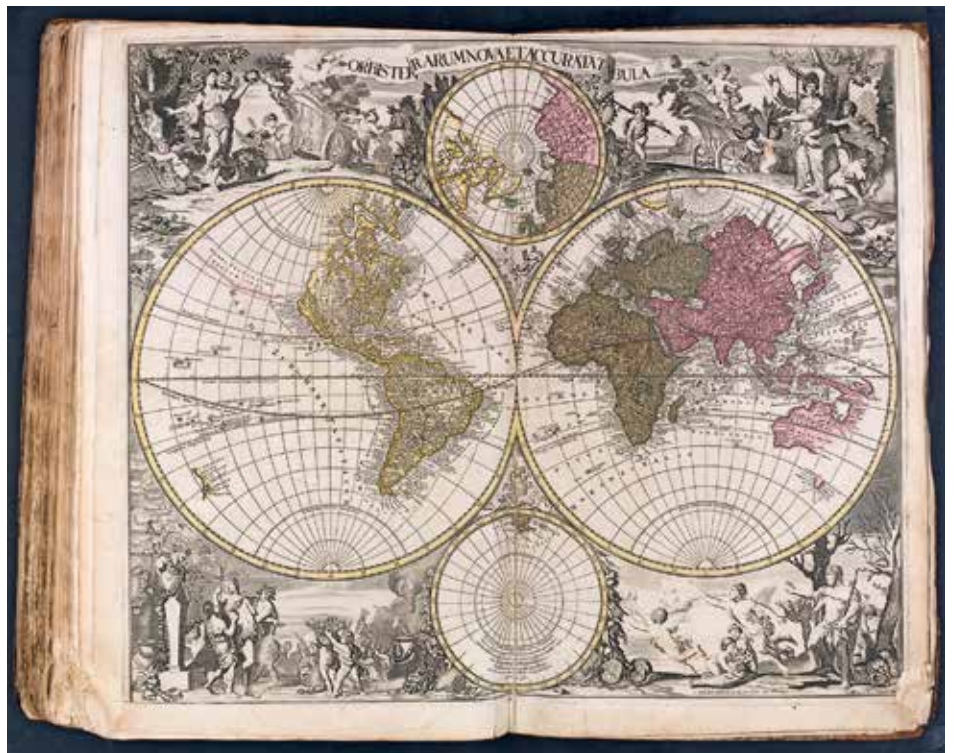
Sjoerd de Meer,
Maritiem Museum Rotterdam

Naschrift van de redactie:

Tot onze grote spijt is er bij de productie van *Caert-Thresoor* 2016-2 een grove fout gemaakt. De digitale bestanden die bij het artikel van Jan Debets hoorden zijn verwisseld, waardoor de verkeerde afbeelding geplaatst werd. Om deze fout recht te zetten drukken we hierbij de juiste afbeelding af.

Tevens bieden wij de auteur van het artikel en onze lezers onze welgemeende excuses aan voor de onoplettendheid die tot het opnemen van de verkeerde afbeelding leidde.

Gijs Boink,
redactiesecretaris Caert-Thresoor

Wereldkaart in de atlas van Gerard en Leonard Valk (Universiteit van Amsterdam)

Bijzondere Collecties Universiteit van Amsterdam (UvA) koopt zeldzame atlas

In mei is door de Bijzondere Collecties van de UvA op een veiling in Duitsland een zeer zeldzame atlas uit 1714 verworven. Het gaat om een Amsterdamse uitgave van de atlas *Nova totius geographica telluris projectio* uitgegeven door Gerard en Leonard Valk. De atlas is intensief gebruikt maar daardoor niet minder interessant en bovendien desondanks vrijwel compleet. De aankoop is tot stand gekomen met steun van de Vereniging Rembrandt (mede dankzij

haar KOG Vereniging Rembrandt Cirkel) en het Amsterdams Universiteits Fonds. Op 8 december zal tijdens een speciale bijeenkomst aan deze opmerkelijke aanwinst aandacht worden besteed.

Tentoonstelling 'You are here' bij de National Library of Scotland - tot 3 april 2017

Kaarten zijn overal: op onze telefoons, in onze auto's, aan de muur, in bushaltes en in advertenties. Maar hoeveel weten we eigenlijk over die kaarten? Deze tentoonstelling in de National Library of

Soetkin Vervust tijdens de 'lekenpresentatie' van haar proefschrift

Scotland te Edinburgh toont de veelzijdigheid en schoonheid van kaarten, en belicht het vakmanschap van de kartografen die de kaarten maakten. 'You are Here' verkent de wereld aan de hand van kaarten, waarbij wordt ingegaan op de vraag hoe kaarten worden vervaardigd en hoe ons begrip van de wereld om ons heen door kaarten wordt vormgegeven.

Webadres: <http://www.nls.uk/exhibitions/maps>.

Soetkin Vervust gepromoveerd

Aan de universiteit van Gent promoveerde op 27 juni jongstleden Soetkin

Vervust. De titel van haar proefschrift luidt *Deconstructing the Ferraris map (1770-1778). A study of the map production process and its implications for geometric accuracy*.

Het gebied dat we nu België noemen was in de achttiende eeuw deel van het Habsburgse Rijk. In deze Oostenrijkse Nederlanden werd tussen 1770 en 1774 een grootschalige militaire kartering opgezet, die werd uitgevoerd door het artilleriecorps onder het commando van directeur-generaal graaf de Ferraris. De kartering resulteerde in twee kaarten: de manuscriptkaart *Carte de Cabinet*

(schaal 1 : 11.520) en de gedrukte *Carte Marchande* (schaal 1 : 86.400).

Vervust bestudeerde de verschillende onderdelen waaruit de kaarten werden opgebouwd. Hierbij passeren de kartering in het veld, het gebruik van voorhanden geodetische informatie en al bestaande kaarten de revue. Daarnaast onderzocht ze hoe externe factoren de combinatie van voorhanden gegevens vorm gaven. Hiervoor werden archiefstukken bestudeerd en werden de kaarten zelf aan een diepgaande analyse onderworpen, om hun geometrische nauwkeurigheid te bepalen.

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl) en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Beijen, Frank, 'Hoe maakte je een wereldkaart in de Gouden Eeuw?' *Quest Historie* 8 (2016), 2: 40-41.

Broecke, Marcel van den, 'Ortelius' kaart van Utopia uit 1596'. *De Boekenwereld* 32, 2 (2016): 12-13.

Christoph, Andreas, Michael Ammon, Wolfgang Crom, & Holger Przibytzin, 'Digitalisierung, Verortung, Recherche: Neue Perspektiven für historische Karten'. *Kartographische Nachrichten* 2016, 3: 115-122.

Davies, Surekha, *Renaissance ethnography and the invention of the human. New worlds, maps and monsters*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. - 372 blz. - ISBN 9781107036673. - £ 74,99.

De Spiegeler, Pierre, & Philippe Gémis, *Quand la Wallonie était française. Plans pas masses de cultures (1802-1808) Tome 1. - Province de Namur*. Namur: SPW Éditions, 2014. - 57 blz. en twee delen met kaartreproducties. - € 85,-.

Debets, Jan, 'F.W. Michels en zijn kaart Rotterdam 1958 Europeoort'. *Caert-Thresoor* 35, 2 (2016): 57-62.

Díaz Angel, Sebastian, 'Los mapas lícitos de publicar en Amberes. Redes, agentes y fuentes cartográficas usadas por Abraham Ortelius para el 'Pervviae avriferæ regionis typvs. Didaco Mendezio auctore.', 1584'. In: Francisco Roque de Oliveira (ed.), *Cartógrafos para toda a terra = Cartógrafos para toda la tierra*. Lisboa: Biblioteca Nacional de Portugal, 2015: 115-148.

Franssen, Mathieu, 'De verbeelding van de Brabantse historie op oude kaarten. Notities bij het kaartbeeld van het hertogdom tot 1795'. In: Guido van den Eynde & Laurant Toorians (red.), *Op zand, veen en klei. Liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Hilversum: Verloren; Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2016: 107-137.

Hameleers, Marc, Patricia Alkhoven, Rink Kruk & Marc Carnier (red.), *Cartografie. Visie op de kaart*. 's-Gravenhage: Stichting Archiefpublicaties S@P, 2016. - 350 blz. - ISBN

9789071251412. - € 47,50.

Hendriksen, Annika, 'Kaartencollecties in Nederland: Archief Delft'. *Caert-Thresoor* 35, 2 (2016): 67-69.

Hofmann, Catherine, et al. (red.), *Cartographie et traités de paix (XVe-XXe siècle)*. Cartes & Géomatique: revue du Comité français de cartographie No. 229 (juin 2016). Bevat o.a. Jean-Louis Renteux, La rectification de la frontière du nord en 1779, sur le terrain à La Flamengrie (blz. 35-46)

Jongepier, Iason, Tim Soens, Stijn Temmerman & Tine Missaen, 'Assessing the Planimetric Accuracy of Historical Maps (Sixteenth to Nineteenth Century): New Methods and Potential for Coastal Landscape Reconstruction.' *The Cartographic Journal* 53, 2 (2016): 114-132.

Keyzer, M. de, I. Jongepier & T. Soens, 'Consuming maps and producing space. Explaining regional variations in the reception and agency of mapmaking in the Low Countries during the medieval and early modern periods.' *Continuity and Change* 29 (2014): 209-240.

Knol, Egge, 'De blijvende invloed van Beckerings borgenkaart'. *Stad & Lande* 25, 2 (2016): 8-11.

Knol, Egge, 'Een keur aan details. Theodorus Beckerings en zijn borgenkaart'. *Groninger Museummagazine* 28, 1 (2016): 60-63.

Moorman, Gloria, 'Blaeus Theatrum civitatum et admirandorum Italiae Methode van verzamelen van materiaal voor de stedenatlassen van Italië'. *Caert-Thresoor* 35, 2 (2016): 63-66.

Nicolai, Roel, *The enigma of the origin of portolan charts. A geodetic analysis of the hypothesis of a Medieval origin*. Leiden: Brill, 2016. - 544 blz. - ISBN 9789004282971 - € 168,-.

Ormeling, Ferjan, 'Names on Old Maps, 111-119 in Jana Moser (red.), *Joint Commission Seminar on Historical Maps, Atlases and Toponymy*. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2016.

Ormeling, Ferjan, 'Kartografie voor kaartbeheerders'. *Geo-Info* 13, 4 (2016): 34-38.

Peters, Monique A.F., *De onmogelijke carrière van de Amsterdamse kunst- en kaartverkoper Pieter Persoy (1668-1714)*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2015 - 208 blz. - Te bestellen bij auteur via e-mailadres: monique.peters@amsterdam.nl [masterscriptie Boekwetenschap & Handschriftenkunde]

Rankin, William, *After the map. Cartography, navigation, and the transformation of territory in the twentieth century*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. - 416 blz. - ISBN 9780226339368. - \$ 55,-.

Reinders, Reinder, *De atlas van Beckeringh. Het Groninger landschap in de 18e eeuw*. Zwolle: WBOOKS, in opdracht van Stichting Groninger Historische Publicaties, 2016. - ISBN 978 94 625 8144 9 - 384 blz. - € 49,95.

Reyes, Hans, 'Landschap op papier. Een oude toeristische kaart van het Geuldal.' *Tijdschrift voor Historische Geografie* 1, 2 (2016): 106-110.

Reyes, Hans, met een bijdrage van Martijn Storms, 'Het landschap verkend. Kaarten en landschappen in West-Brabant.' In: Guido van den Eynde & Lauran Toorians (red.), *Op zand, veen en klei. Liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Hilversum: Verloren; Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact, 2016: 77-105.

Renkema, Wim, 'De oudste kaarten van Punda (Willemstad) op Curaçao'. *Caert-Thresoor* 35, 2 (2016): 48-56.

Rose, Ted, 'The Battle of Waterloo, 18th June 1815. Commanders, conditions and consequences from a geological perspective and John Pringle'. *The Ranger* 4, 2 (2015): 75-81.

Ruiz Morales, Mario, 'La Península Ibérica en el Atlas Minor de Mercator-Hondius = The Iberian Peninsula in the Mercator-Hondius Atlas Minor'. *Mapping* 23, 166 (2014): 50-58.

Shannon, William D., 'Opening 'the black booke of oblivion'. How Ortelius revealed the Roman North West'. *Transactions of the Cumberland and Westmorland Antiquarian and Archaeological Society [3rd Series]*, 15, 2015: 139-154.

Silva, Maria Angelica da, & Catarina Agudo Menezes, 'Comparing drawings of territory. Alagoas in the cartography of Marcgraf, in the past and in the present.' *Cartographica* 51, 2 (2016): 84-102.

Solar, Renata, 'Map Libraries-Challenges for the Future'. *e-Perimetron* 11, 2 (2016): 90-98. On-line: http://www.e-perimetron.org/Vol_11_2/Solar.pdf

Spikmans, Hans, 'Zeldzame kaart van de Bourgondische Nederlanden uit ca. 1558 ontdekt'. *Caert-Thresoor* 35, 2 (2016): 43-47.

Storm, Reinder, 'De stad als Utopie: zolang er Leuven is, is er hoop.' *De Boekenwereld* 32, 2 (2016): 34-35.

Vervust, Soetkin, *Deconstructing the Ferraris maps (1770-1778). A study of the map production process and its implications for geometric accuracy*. Gent: Universiteit Gent, Faculty of Sciences, Department of Geography, 2016 [proefschrift] - 282 blz.

Vervust, Soetkin, 'Count de Ferraris's maps of the Austrian Netherlands (1770s): Cassini de Thury's geodetic contribution.' *Imago Mundi* 68, 2 (2016): 164-182.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimetron 11,2 (2016)

On-line tijdschrift: <http://www.e-perimetron.org>
Balletti, Caterina, Alessandro Ceregato, Caterina Gottardi, Francesca Rizzi, & Andrea Vianello, '3D Digitization and Web Pub-

lishing of an ISMAR Cartographic Heritage: Historical Maps of Venice Lagoon' (blz. 47-56).

Iosifescu, Ionut, Angeliki Tsorlini, & Lorenz Hurni, 'Towards a comprehensive methodology for automatic vectorization of raster historical maps' (blz. 57-76).

Buterez, Cezar-Julian, Andreea Popa, Radu Gava, Radu Dumitru, & Andrei-Rafael Gruia, 'On the Trail of a Legend: The Legacy of Lady Neaga Seen through Historical Maps' (blz. 77-89).

Šolar, Renata, 'Map Libraries-Challenges for the Future' (blz. 90-98).

De Hollandse Cirkel 18, 2 (juni 2016)

Informatie: <http://www.bollandsecirkel.nl/>

Zoeren, Martien van, 'De Franse instrumentmaker Nicolas Bion (1652-1733)' (blz. 46-53).

Aardoom, Leen, 'Het zonneprijs van Willson, een vergeten alternatief?' (blz. 53-57).

Boer, Adrie den, 'Start 'MD' [Meetkundige Dienst van Rijkswaterstaat] circa 85 jaar geleden' (blz. 58-62).

Imago Mundi 68,2 (2016)

Yim, Laura Lehua, 'A Watercourse 'in Variance': re-situating a sixteenth-century legal map from Ashbourne, Derbyshire' (blz. 147-163).

Vervust, Soetkin, 'Count de Ferraris's maps of the Austrian Netherlands (1770s): Cassini de Thury's geodetic contribution' (blz. 164-182).

Granado-Castro, Gabriel, and Andrés Martín-Pastor, 'An unsuccessful Spanish cartographical project in the eighteenth century: New data on the Plan-Relief Ministry of Charles III' (blz. 183-195).

Svenningsen, Stig, 'Mapping the nation for war: Landscape in Danish military cartography, 1800-2000' (blz. 196-211).

Kordis, Ivan, 'Peter Kozler and his map of the Slovenian land and its provinces' (blz. 212-231).

Allen (translator), David Y., 'Alexander von Humboldt's critique of Aaron Arrowsmith's 1810 map of Mexico' (blz. 232-236).

IMCoS Journal 145 (Summer 2016)

Informatie: <http://www.imcos.org/imcos-journal>

Smith, Richard, 'Spain's leading nineteenth-century cartographer: Francisco Coello de Portugal y Quesada (1820-1898)' (blz. 20-27).

Deadman, Derek, 'The business maps of Stephens & Mackintosh: Some background information' (blz. 28-32).

Kaida, Toshikazu, '*Nansenbusbu bankoku shoka no zu*: The first Japanese printed map of the Buddhist world' (blz. 33-44).

The Portolan 96 (Fall 2016)

Informatie: <http://www.washmapsociety.org/The-Portolan-Journal.btm>

Langelan, Chas, 'Henry B. Looker: 1890s Surveyor, Soldier and Mapmaker who Transformed Washington DC' (blz. 8-20).

Lester, Jay, 'Mouzon's ghost writer, or, the true Author/Compiler of the 'Mouzon' map of the Carolinas' (blz. 21-28).

Martin, Geoffrey J., 'On the History of Writing the Book...: American Geography and Geographers: Toward Geographical Science' (blz. 29-38).

Moore, Ryan J., 'Poland's Cartographic Declaration of Independence: Eugeniusz Romer and his 1916 Atlas of Poland' (blz. 39-52).

Goode, James M., 'The Albert H. Small Map Collection, Part 3' (blz. 53-58).

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342
Bezoek op afspraak.

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
 Telefoon: 076 560 44 00
 Mobiel: 06 532 994 10
 E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Internet veilingen

februari, maart, april, mei, juni
 september, oktober, november

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet veilingen is mogelijk
 gratis taxatie - email: paulus@swaen.com
 Sinds 36 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
 Nederlandse en
 buitenlandse
 kartografie,
 topografie en
 geschiedenis

22-25
November
2016

Kijkdagen
17-20 November

Inbreng voor
 deze veiling
 mogelijk op
 maandag t/m
 vrijdag van
 9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
 2011 MT Haarlem
 tel. 023 5323986
 fax 023 5323893
 e-mail info@bubbkuyper.com
 catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten
Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841
www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
 - 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Cartografisch Antiquariaat

ANTIETKBOERDERIJ GRAAFLAND

ANYERE LANDKAARTEN & OUDER PRENTEN VAN DOORPEN EN STEDEN

**Snelgroeiende collectie antieke
landkaarten en topografische prenten**

17 en 7 provinciën, stadsplattegronden,
rivierkaarten, polderkaarten en wereldkaarten

www.antiekboerderijgraafland.nl

Graafland 71-A, 2964 BK Groot-Amers
Tel. : 0184 - 600926 / Mob. : 06-41245207
Email: info@antiekboerderijgraafland.nl
Twitter: @Antiekeprent

Open op zaterdagen van 11.00 tot 17.00u (of op afspraak)

MAPPA

Maps

**ORIGINELE 16-18^e EEUWSE
STADSPLATTEGRONDEN**

www.mappamaps.com

Van Lidth de Jeudestraat 5 3581 GG Utrecht
info@mappamaps.com mobile +31 (0)6 10 92 7051